

2

ՄՆԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ

ԵՒ

ԿԱԽԱՐԴՈՒԹԻՒՆ

(ՄԱՐԴԱՅԻՆ ՄՏՔԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՄՈԼՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ)

Ի՞նչ է անապաշտութիւնը. խօսքի և լեզուի նշանակութիւնը. ներվային—հոգեկան հիւանդութիւններ, իստերիա: Կախարդներ, վհուկներ, խարոյկներ: Լուսաւորութիւն, գիտութիւն. վերջին խօսք:

Ս. ՊԵՏՏՐՅԱՆ

«ՊՈՒՇԿԻՆԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ»

1904

Handwritten signature and number 24

16438

Дозволено цензурою. С.-Петербургъ, 24 Марта 1904 года.

30-2008

„Пушкинская Скоропечатня“, Лештуковъ 4.

ԱՌՍՁԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԷՆ

Ոչ միայն մեր հասարակ ժողովրդի, այլ և ուրիշ տեղերում, ուրիշ ժողովուրդների մէջ էլ մինչև այժմ գոյութիւն ունեն բազմաթիւ թլիսմներ, նշովքներ և ուրիշ անապաշտական սովորութիւններ ու աւանդութիւններ:

Մնապաշտութիւնը տարբեր ձևեր ունի ոչ միայն իւրաքանչիւր առանձին երկրում, այլ և միևնոյն երկրի զանազան տեղերում:

Մնապաշտութեան շատ ձևեր շարունակում են իրանց գոյութիւնը իբրև խօսակցութեան առանձին դարձուածրներ, թէև բառերը այլևս չեն համապատասխանում նրանց իսկական նշանակութեանը: Ահա հէնց այդ պատճառով մի կողմ թողնելով մանրամասնութիւնները, աւելորդ չի լինի ընդհանրապէս բացատրել, թէ որտեղից են սկիզբ առնում մի քանի անապաշտ հասկացողութիւններ:

Հոգեկան այդ մոլոր դրութեան բնորոշ յատկութիւնը այն անապաշտ հաւատն է դէպի մի որևէ հմայիչ գերբնական ոյժ, որով մարդ կարծում է, թէ այդ ոյժը կեանքի ամենանշանաւոր ընդհանրութիւններում կարող է ցոյց տալ իր արտակարգ ազդեցութիւնը:

Եւ անապաշտութիւնների մի ամբողջ շարք ամբոխային տգիտութեան շնորհիւ մտել են կեանքի մէջ, ազդում են ազգերի կեանքի մանր ու խոշոր երևոյթների վրա:

Մարդկային մտքի զանազան մոլորութիւններն ու անապաշտութիւնները կազմուել են այն հեռաւոր ժամանակում, երբ մարդու ներքին աշխարհն էլ ամբողջապէս կախում ունէր արտաքին երևոյթներից, երբ դեռ չէր զարթնել մարդկային ազատ կամքի հզօրութեան գիտակցութիւնը:

Մեր գրքոյկի նպատակն է փորձել ընթերցողի հետ մի քայլ անելու դէպի այդ հարցերի խորքը, և ինչ չափով որ թոյլ է տալիս ժամանակակից գիտութիւնը, արտայայտել այն առաջագիմուծիւնը, որ կատարել է մարդկային միտքը, անընդհատ կերպով որոնելով ճամարութիւնը:

Այս գրքոյկը որոշ չափով լրացնում է այն ամենը, ինչ որ ասուած է մեր («Քուն և երազ») գրքոյկում:

Մոլորութիւնների, սնապաշտութիւնների ամենամեծ մասը առաջ է գալիս այն պատճառով, որ մեր հասարակութիւնը տգէտ է, որ մեր ժողովուրդը չունի կանոնաւոր կրթութիւն ու զարգացում:

Մեզանում ամեն տեղ թագաւորում է կոպիտ եսասիրութիւնը, չը կայ կամք, եռանդ, աշխատասիրութիւն: Եւ այդ ամենը ոչնչացնում է մեզ հոգեպէս:

Երբ որ հասարակութեան լաւագոյն մասում տիրում է բարասրտութիւնը, այն ժամանակ նա աւելի մեծ չափ է ստանում ամբոխի մէջ, հասնելով համարեա զազանութեան աստիճանին:

Ժամանակ է սթափուելու, որովհետեւ մենք կորչում ենք հոգեպէս և բարոյապէս:

Մեզանում չը կայ նոյն իսկ ձգտում դէպի հասարակական աւելի լաւ կեանքը. մենք անտարբեր սպասում ենք. բայց սպասողական դրութիւնը մահից էլ վատ է:

Պէտք է շտապել, եռանդ գործ դնել որովհետեւ ժամանակը ոսկուց էլ թանկ է:

Բ. Ժ. Ա. Բ.

Ս. Պետերբուրգ 1904

Ա.

Մտածողութեան հիմնական միջոցը համեմատութիւնն է: Իսկ այդ համեմատութիւնը կախում ունի մտածողի հոգեկան մակերևոյթից, մտաւոր պաշարից:

Խօսքը գիտակցական մտածողութեան, ինքնագիտակցութեան, ինքնաբնորոշման և խելացի ստեղծագործութեան նախական աղբիւրն է:

Մարդը արտաքին աշխարհի պատկերները իւրացնում է իր ինքնագիտակցութեան ձեռքով: Այդ բանը աւելի ևս ուժեղ էր նախնական մարդու մէջ, որը դեռ սովոր չէր վերացական պատկերաւոր մտածողութեան:

Երբ նա տեսնում էր անյայտ պատճառից առաջացած մի կեանք, շարժողութիւն, կամքի և ուժի արտայայտութիւն, բնութեանը կամ մարդանման մի էակի էր վերագրում այդ բոլորը:

Խօսքը բաւական նշանաւոր դեր է կատարել աշխարհային երևոյթները հասկանալու գործում: Նա մի տեսակ կենդրոն էր նկատուած նմանութիւնների համար:

Շատ բան հեռուից միատեսակ էր երևում, բայց երբ խօսքի միջոցով մօտենում էր գիտակցութեանը, այն ժամանակ կորցնում էր իր խաբուսիկ արտաքինը. իսկ համեմատութեան միջոցով բացւում էր նաև նրա տարբերութիւնը:

Ահա այդպիսով զարգանում էր մարդկային խելքի հզօր զէնքը, որ վերլուծում (անալիզ) է կոչւում: Այդ զէնքը շարունակ անհանգստացնում է միտքը, շարունակ նորանոր հորիզոններ է բաց անում նրա առաջ, հետզհետէ պատրաստելով այն հիմքը, որի վրա պէտք է հաստատուի նոր աշխարհահայեցողութիւն:

Զարգացման առաջին աստիճաններում մարդը դժուարութեամբ է տարբերում իր անձնաւորութիւնը՝ շրջապատող առարկաներից ու երևոյթներից: Նա չափազանց սերտ կապով է կապուած բնութեան հետ:

Այդպիսի դրութեան պերնախօս օրինակներ են առաջ բերում մանկական հոգեբանութեան ուսումնասիրողները: Նրանք ցոյց են տալիս, որ երեխան միայն բազմաթիւ փորձերից յետոյ ըմբռնում է իր մարմնի մասերի բնդհանուր կապը, հասկանում է, որ այդ բոլորը պատկանում են մի առանձին «Յս»-ի, որը տարբերում է նրան բոլոր միւս անհատներից: ¹

Սակայն այդ դեռահաս մտածողը իր ամենօրեայ կեանքում նկատում է, որ զանազան երևոյթներ շարունակ ոչնչացնում ու քարուքանդ են անում այն եզրակացութիւնները, որոնք մեռք էին բերուած խելքի յամառ ջանքերի շնորհիւ:

Եւ ահա սկսւում է կասկածանք, տատանում. առաջ է գալիս նորանոր հարցերի մի ամբողջ շարք:

¹ Տես իմ «Առողջ և հիւանդ երեխայի ոգին» զրբոյկը:

Միտքը եռում է, տանջում է, մաքառում, ուսումնասիրում է և վերջապէս չաղթական ձևով ուղղում է սխալը, լրացնում է թերութիւնը:

Բայց մի՞թէ պատմութեան ընթացքում բիչ են պատահում մարդկային մոլորութիւններ: Հէնց այդ մոլորութիւններից կազմում է սնապաշտութիւնների շղթան:—Սնապաշտութիւնն ու կախարհութիւնը, ասում է Լեմանը, մարդկային մտքի առաջին քայլերն են կրօնական և գիտական ասպարէզում:

Սնապաշտութիւն— դա այն սխալ ճանապարհն է, որի վրա ականաչից կանգնում է մարդկային միտքը և որի վրայից անցնելով, նա զնում հասնում է պարզ ու խոր հասկացողութիւնների:

Սնապաշտութեան սահմանները չափազանց պայմանական են: Մարդկային աշխարհահայեցողութիւնից է կախուած մի որևէ հասկացողութիւն սնապաշտ անուանելը:

Բողոքական երկիրներում դարգացած մարդկանցից շատերը դեերին, տեսիլքներին ու չար ոգիներին հաւատալը սնապաշտութիւն են համարում հէնց այն պատճառով, որ աւետարանական վարդապետութիւնը անհրաժեշտ դաւանանք չէ համարում այդ բաներին հաւատալը:

Հաւատացեալ կաթոլիկը բոլորովին այլ կերպ է վերաբերում դէպի այդ հարցը: Կաթոլիկական եկեղեցին սովորեցնում է, թէ նոյն իսկ մեր օրերում էլ չար ոգիները, դեերը կարող են հաստատուել մարդկանց մէջ:

Կրկնում ենք, մի որևէ կարծիք սնապաշտ համարելը կամ ոչ, դա մարդկային աշխարհահայեցողութիւնից է կախուած: Այդ մասին կարելի է դատել ժամանակակից մտքի զարգացման աստիճանով:

Նոյն տեսակ է և սնապաշտութեան վերաբերմունքը դէպի կրօնը: Շատ դէպքերում սնապաշտութիւնը նախնական կրօնի մնացորդն է կազմում:

Այն, ինչ որ առաջ բոլորի համար էլ հաւատալիքի առարկայ էր, ինչ որ պաշտօնապէս ընդունուած էր կրօնի կողմից, որոշ ժամանակից յետոյ ժողովրդական սնապաշտութիւն է դառնում, եթէ համապատասխան կրօնը ոչնչանում է: Այդպիսի դէպքերում երբեմն մեծարելի աստուածը ատելի սատանայ է դառնում:

«Դև» խօսքը յոյների մէջ առաջ նշանակում էր աստուածութիւն, որոշ ժամանակից յետոյ նա սկսեց գործ ածուել իբրև «ստորին աստուածութեան» կամ «ստորին տեսակի աստուածների» հասկացողութիւն, իսկ վերջը երբ թուլացած կռապաշտութիւնը պաշտօնապէս էլ վերջացաւ, այդ խօսքը դարձաւ «չար էակների» անուն: Վերջապէս միջին դարերի խաւարի թագաւորութեան ժամանակ նա գործ էր ածուում զանազան սատանաների մասին եղած հասկացողութիւնն արտայայտելու համար, այսինքն ստացել էր իր այժմեան իմաստը:

Քրիստոսից յետոյ Ա. դարումն իսկ եկեղեցական հայրերը հաւատում էին դևերին: Այդ հաւատը եկեղեցական դաւանանք էր դարձել: Դրա հետ միասին նրանք համոզուած էին, թէ դևերից չը պէտք է

վախենալ, որովհետև նրանք չեն կարող վնասել իսկական քրիստոնեային:

Անցան երկար ու ծիզ տարիներ ու դարեր և դեերի մասին եղած հասկացողութիւնը որոշ չափով փոփոխութեան ենթարկուեց:

Շատերն սկսեցին հաւատալ, թէ դեերի հետ «գրաւոր պայման» կապելով, կարելի է նրանց օգնութեամբ շատ գործեր կատարել, շատ օգուտներ ձեռք բերել, միևնույն ժամանակ վնասելով մերձաւորներին:

Այդ հաւատալիքը ահագին սարսափներ առաջացրեց, բազմաթիւ մարդկանց կորստեան մատնեց:

«Կախարդների» մասին դատավճիռները անվերջ շարունակուեցին, մինչև որ բնագիտութիւնը խելքի բերեց մարդկանց, թէև մի քիչ ուշ:

Դրա հետ միասին անհետացաւ դեերի հետ պայման կապելու վարդապետութիւնը:

Սակայն անհերքելի մնաց այն փաստը, որ մարդկային մտքի ու երեւակալութեան այդ ամենաչիմար եզրակացութիւնը մի ժամանակ կրօնական հաւատալիք է եղել:

Այն, ինչ որ սնապաշտութիւն է մեզ համար, իր ժամանակում եղել է կրօնական կամ զիտական բարձր հասկացողութիւն: Այսպէս օրինակ, վաչրենիների ամենազարգացած կրօնական գաղափարները սնապաշտութիւն կարող են համարուել մեզ համար:

Այդպիսով եթէ մենք առժամանակ մի կողմ թողնենք աւելի լուսամիտ կրօնական հասկացողութիւններն ու զիտական հայեացքները և ուսումնա-

սիրենք, թէ մարդկութիւնը ինչպէս է հասել այդ բարձր աստիճանին, այն ժամանակ կը տեսնենք որ տարբեր ժողովուրդներ տարբեր ժամանակներում բուրովին տարբեր աշխարհայեցողութիւն են ունեցել:

Մենք իրաւունք ունենք այդ ամենը մոլորութիւն համարելու, որովհետեւ նրանք անցեալի աշխարհայեցողութիւն են, մոլորութեան ճանապարհ են, որ մարդկութիւնն սախպուած էր անցնել: Ուրեմն ինչ որ չէ համապատասխանում առողջ դատողութեանը և հասուն աշխարհայեցողութեանը, նա սնապաշտութիւն է:

Բ

Եթէ մարդ հաւատում է գեւերի դոյութեանը, եթէ հաւատում է, որ նրանց օգնութեամբ կարելի է այնպիսի գործեր անել, ինչ որ բոլորովին անհնարին է այլ կերպ — պարզ է, որ նա այդ դէպքում կաշխատի ձեռք բերել գեւերի օգնութիւնը, կը ձգտի դէպի նրանց հովանաւորութիւնը:

Սնապաշտութիւնը թէորիան է, իսկ պիւթութիւնը, կախարդութիւնը այդ թէորիայի հետեւանքը: Կախարդութիւնը առաջ է գալիս սնապաշտութիւնից ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ կրօնական զանազան հասկացողութիւններից առաջ է գալիս որոշ պաշտամունք, ժամասացութիւն. կամ ինչպէս որ բնութեան ոյժերը պարզելուց չետոյ առաջանում է նրանց գործադրութիւնը:

Եթէ մարդ հաւատում է, թէ չար ոգիները կարող են վնասներ պատճառել, այն ժամանակ,

ի հարկէ, պէտք է որոնէ յուսալի միջոցներ այդ վնասներից ազատ մնալու համար: Այդպիսով ծնունդ է ստանում կախարդութիւնը:

Կարճ ասած՝ սնապաշտութիւնից առաջացած իւրաքանչիւր վարձուէք, զխթութիւն է կամ կախարդութիւն:

Իրա վրա պէտք է աւելացնել և այն, որ իւրաքանչիւր գործողութիւն կախարդական է համարուում, եթէ նրա բացատրութիւնը սնապաշտ հասկացողութիւնների վրա է հիմնուած:

Երևակայներ, որ մի որևէ վայրենի, որը իր ցեղի նախապաշարմունքների ազդեցութեան տակ է դտնուում, տեսնում է ֆիզիկական այնպիսի փորձեր, որոնք նրա վրա ուժեղ տպաւորութիւն են թողնում: Այդ դէպքում վայրենին իր հասկացողութիւնների համեմատ բացատրութիւն կը տայ կատարուած փորձերին, և նրա աչքում փորձ կատարողը կախարդ կը դառնայ:

Ամեն տեղ, ուր որ քիչ քաղաքակրթուած ժողովուրդը շփուում է աւելի բարձր քաղաքակրթութեան տէր ժողովրդի հետ, առաջինի աչքում երկրորդի գործերը կախարդական կերպարանք են ստանում:

Շատ անգամ ամենահասարակ, բնական երևույթը կամ գործողութիւնը կախարդութեան է վերադրուում:

Չէ որ առանձին ոչինչ չըկայ, երբ պառաւ կինը ճանապարհ դնալիս անցնում է դաշտի միջով: Բայց երկու երեք դար մեզանից առաջ դա չափա-

զանց վտանգաւոր էր համարուում: Դժբաղդաբար մինչև այժմ էլ մի քանի խուլ անկիւններում դեռ գոյութիւն ունի այդպիսի սնապաշտութիւն:

Եթէ դաշտում արածող հօտից մի ոչխար հիւանդանում է, իսկոյն մեղքը զցում են մօտից անցնող պառաւի վրա:

— Նա կախարդեց հօտը, նա հիւանդացրեց ոչխարին—կը նշանակէ նա վհուկ է... Այդպէս է մտածում սնապաշտ ամբոխը:

Այդպիսով միայն դեւերին հաւատալը չէ կախարդութիւն համարուում, այլ նաև այն բոլորը, երբ բնական դէպքերին ու երևոյթներին կախարդական բացատրութիւն է տրուում:

Սնապաշտ հասկացողութեան հիմքն էլ մի որևէ զիտողութիւն է, փորձ է, բայց սխալ բացատրուած: Տէնց այդ սխալ հասկանալուց է առաջ զայիս սնապաշտութիւնը:

Ի հարկէ հետաքրքիր է մատնանիշ անել այդ սխալները, որոշ զիտողութիւնների այդպիսի սխալ բացատրութիւնները, բայց աւելի ևս հետաքրքիր է դտնել այն ֆիզիքական և հոգեկան երևոյթները, որոնցից առաջացել են այդ սխալները:

Բանը նրանումն է, որ կրօնի ու զիտութեան ելակէտը, աղբիւրը միևնոյն ամբողջութիւնն է կազմում—զգացողական ըմբռնումն: Տէնց այդ պատճառով նախնական կամ ուրիշ խօսքով ասած՝ չը զարգացած մարդու կրօնի ու զիտութեան սահմանները գրեթէ անորոշ են, անբաժանելի են: Մտաւոր նեղ հորիզոնի պատճառով վայրենին ամենա-

մօտիկ առարկաներն անդամ հաւատի, պաշտելու
առարկայ է դարձնում: Մտաւոր զարգացման աս-
տիճանի համեմատ հաւատի ու զիտութեան սահ-
մանները աւելի ու աւելի նկատելի են դառնում,
աւելի ու աւելի են տարբերում միմեանցից:

Սնապաշտութիւնը միակերպ է բոլոր ժամա-
նակներում, բոլոր ազգերի մօտ: Դա երկրպագու-
թիւն է այն ոգուն, որը մարդկային զգացմունքներ
ունի և գործում է մարդու նման, ներկայ է լինում
մի տեղում և բացակայում մի այլ տեղում, սրբու-
թիւն է պարզեում մի քանի տեղերի, բայց ոչ բո-
լորին, ողորմած է դէպի մի մարդ և չարասիրտ՝
դէպի միւսը, բարկանում է կամ գոհ մնում, նայե-
լով թէ ինչ չափով են նրան չարգում: Նա թշնա-
մի է մարդկային կեանքի ուրախութիւններին, ան-
կաշառ է և այլն և այլն:

Գ.

Մարդ արարածը տեսնում էր աշխարհում կա-
տարւող փոփոխութիւնները, բայց դրանց պատճառ-
ները չէր հասկանում:

Նա չէր կարողանում ըմբռնել, թէ ինչի՞ց են
շարժւում նրա վերւում կախուած ամպերը, ի՞նչն
է կալծակ առաջացնում և որոտմունքով ամբողջ
աշխարհը սարսափեցնում: Այդ պատճառով էլ նա
եզրակացրեց, թէ աշխարհում ապրում են զանա-
զան աստուածութիւններ, որոնք տարբեր ազդեցու-
թիւն ունեն տիեզերքի ու մարդկութեան վրա:

Նա ինչ վերաբերմունք որ ունէր դէպի բնութեան ոյժերը, նոյնը ցոյց տուեց և դէպի իր ստեղծած աստուածութիւնները:

Նա ինչպէս որ թոյլ ու անզօր էր բնութեան անեղ ոյժերի առաջ, նոյնը մնաց և աստուածութիւնների վերաբերմամբ:

Բնութեան մէջ երկու հակադիր երևոյթներ կային՝ կեանք և մահ, բարութիւն և չարութիւն: Այդ պատճառով նա աստուածութիւններին էլ երկու կարգի բաժանեց՝ բարի և չար:

Մարդը միշտ էլ իր աստուածներին գերբնական արարածներ է համարել, բայց իր նմանութեամբ և բնութեան երևոյթների մէջ արտայայտուող:

Այդ աստուածները թւում էին մարդուն մերթմաքրող, ամեն ինչ կլանող կրակի տեսքով և նա անուանում էր նրանց՝ Վաալ, Ապոլլոն. մերթ աճեցնող ջրի տեսքով և նա անուանում էր նրանց Աստարա կամ Աֆրոդիտ: Նրա կարծիքով զուարճութիւնների աստուածը խոր ճահիճներից էր զուրս եկել:

Փոխում էր մարդը. նրա հետ փոխում էին նաև աստուածները: Մարդու և աստուածների մեափոխութիւնը կատարում էր միաժամանակ: Երբ մարդը քաղաքակրթում էր, կարիք էր զգում իր աստուածներն էլ կատարելագործելու: Նա մեղմացնում էր նրանց դաժան բարբերը, քնքշացնում էր նրանց կոպիտ սովորութիւնները: Երբ դողում էր երկիրը, երբ փոթորիկը աղմուկով շարվում էր ծառերն ու տապալում ժայռերը, նա Եղիա մարդարէի նման ասում էր.— Սա իմ Աստուածը չէ... նա

ականչ փայփայտող քաղցր ու քնքոյշ հնչիւնների մէջ է արտայայտուած:

Պատկերացնելով աստուածներին մարդկային ձևով, կռապաշտ աղգերը այսպէս ասած՝ մարդկայնացրին բնութիւնը:

Միջին դարերում հաւատում էին անտառային և ջրային ոգիներին, որոնց ձայնը լսում էին առուների կարկաչից: Հաւատում էին օդային ոգիներին, որոնք, հաւատացողների կարծիքով, ոչ այլ ինչ էին, եթէ ոչ անթե հօգիներ:

Յոյները ծովային ձկնկուլի տխուր դօչից, ծիծեռնակի նուռօղիւնից, բուի սուր բացականչութիւնից ողբերգական ապագայ էին գուշակում:

Հնդիկը կենդանիների ու բոյսերի մէջ էր որօնում իր բաղդը, իր հակատաղիքը:

Այգպիսի աշխարհահայեցողութիւնը, որ մի նոր դիտական թէորիա էր այն ժամանակուայ համար, հետզհետէ աւելի ու աւելի զարգանում է, իր հետ աճեցնելով և ոգիների աշխարհը:

Գերբնական դէի հիմնական՝ նախնական տիպը թափառաշրջիկ մեռելն էր, որի համեմատ ժողովրդական երևակայութիւնը ստեղծում էր և բոլոր մնացածներին:

Երկրից հեռացած այդ ոգին սկսում է մարդկային դիտողութեանն ու հասկացողութեանը անմատչելի թափառումներ կատարել և զարմանալի դորձեր անել:

Այգպիսով զարգանում է մի առանձին վարդապետութիւն ուրուականների մասին և դրա հետ

զուգահեռաբար թեթև բացատրութիւններ են ստանում երկնքի ու երկրի բազմազան երևոյթները:

Նախնական մարդու երևակայութեամբ այդ էակները կարող են մերթ երևալ, մերթ աներևոյթանալ: Մի քանիսն էլ աւելի բարդ ու անհասկանալի ընդունակութիւններ ունեն:

Որքան շատ մարդ է մեռնում, նոյնքան մեծանում է ոգիների աշխարհը: Այսպէս օրինակ արարի կարծիքով անապատն էլ այնքան խիտ է բնակեցրած ոգիներով, որ նա մի որևէ առարկայ վար դցելիս՝ իսկոյն ներողութիւն է խնդրում այն ոգուց, որին իր կարծիքով դիպել է առարկան:

Դրանից չետոյ հարց է առաջ գալիս, թէ ի՞նչ են անում ոգիները. ի՞նչ վերաբերմունք ունեն նրանք դէպի մարդիկ, դէպի բնութիւնն ու շրջապատող առարկաները: Չէ՞ որ նրանք չեն կարող շարունակ աննպատակ թափառել մարդկանց շուրջը:

Մարդկային երևակայութիւնը բնակեցնում է ոգիներին բնութեան բոլոր թագաւորութիւնների մէջ: Ամբողջ օդը, իւրաքանչիւր սարը, թուճբը, ժայռը, իւրաքանչիւր անտառ, իւրաքանչիւր ծառ մի որևէ ոգու բնակավայր է դառնում:

Դ

Մարդու մէջ որքան շատ է զարգանում բարու և չարի, բարեկամութեան և թշնամութեան, ախորժելի և անախորժ զգացմունքները, նոյնքան պարզ կերպով բաժանւում է ամբողջ աշխարհը երկու մասի՝ բարի և չար, հովանաւորող և թշնամի:

Այդ թշնամի բանակները կարող են կռիւ սկսել միմեանց դէմ—օրինակ հոմերի չիշած աստուածների նշանաւոր կռիւները հին Յունաստանում,— կարող են ոչնչացնել միմեանց, վրէժ լուծել այն մարդկանցից, որոնք թշնամի աստծու հովանաւորութեան տակ են:

Այդպիսի հասկացողութիւնից առաջ է դալիս մարդկանց այն կարծիքը, թէ զանազան հիւանդութիւնների, օրինակ էպիլեպսիայի, զառանցանքի, խելագարութեան¹ պատճառը չար աստուծու, չար ոգու ազդեցութիւնն է:

Այդ միեւնոյն ձևով ենթադրում են, թէ մարգարէութեան, բանաստեղծութեան և այլ շնորհքները տրւում են իբրև ողորմութիւն ոգիների կողմից՝ իրանց սիրելիներին:

Անգլիացի նշանաւոր գիտնական Սպենսերը սրամիտ կերպով հարցնում է. «եթէ թշնամի ոգին մտել է մարդու մարմնի մէջ, մի՞թէ չէ կարելի նրան դուրս արտաքսել այնտեղից, կամ չէ՞ կարելի արդեօք այնպէս անել, որ մարդ չը կարողանայ ապրել այդպիսի մարմնով»:

Եւ ահա մարդկային զարգացման մակերևութի համեմատ միջոցներ են մշակւում, այդ թշնամուն դուրս արտաքսելու համար: Սկզբում նա պատկերանում էր մարդանման յատկութիւններով, իսկ վերջին ժամանակներում—աւելի վերացական ձևով՝ իբ-

¹ Տես «Ուղեղի փոփոխութիւն» և «Քուն և երազ» իմ զբոյժները:

30-2008

րև «դև», «սատանայ», «ժողորեցնող», իբրև մի որևէ յանցանք կամ հիւանդութիւն:

Սկզբում փորձում են հեռացնել չար ոգին հիւանդի մարմնից ծիծաղով, զանդակի ծաչնով կամ բղաւոցով: Այսպէս օրինակ Կալիֆօրնիայում չար ոգուն վախեցնել են աշխատում զանազան շարժումներով, ծամածռութիւններով, հիւանդի վրա հազալով և այլն: Ամերիկայի վայրենիները նոյն նպատակի համար արաբեցնում են մի բան, հրացան են արձակում, թմբկահարում են և այլն և այլն: Կիրզիզները բղաւում են հիւանդի վրա, ձեծում են մրտակով, կծոտում են նրան, թքում են երեսին, նրա առաջ դանակ են շարժում և այլն և այլն:

Ռուսաստանի շատ տեղերում էլ «հեքիմները» երկու բռունցքով պինդ սեղծում են հիւանդի փորը, որպէսզի չար ոգին դուրս գայ:

Մառաշուլթիւնից ազատուած գիւղական մի զինուոր տենդ ունեցող հիւանդներին բժշկելու համար մի ամբողջ ժամ անդադար փողոցային հայհոյանքներ էր թափում...

Եթէ չար ոգին արդէն բուն է զրել մարդու մէջ և վախեցնելը նրա վրա չէ ազդում, այդ ժամանակ աշխատում են զանազան միջոցներով «թունաւորել նրա զոյութիւնը», զզուեցնել նրան իր բնակավայրից: Նրան «ծուխ են տալիս», հիւրասիրում են զզուելի նիւթերով և այլն:

Այժմեան ժողովրդական բժշկականութեան մէջ այդ ձևով հիւանդութիւններ բժշկելու հայեցակէտը մնացել է իր ամբողջ ուժով:

Խուլ զիւղերից մէկում ապրում էր մի պառաւ հերիմ, որը զեղծախտաւոր երեխաներին կերակրում էր բազի ծուխի զեղնուցից և հաւի աղբից բազկացած խառնուրդով: Հիւանդներին ծուխ տալու համար զործ էին ածում ոչխարի աղբ և ուրիշ նիւթեր, որոնք ծանր-կծու ծուխ էին առաջացնում:

Ձափազանցութիւն չէ դա, այլ դառն իրականութիւն, որին ականատես եմ եղել անծամբ, երբ դեռ զեմնազիստ ժամանակս որսի էի զնացել և հանգստանալու համար զիւղ մտել:

Այստեղ միջանկեալ նկատեմք, որ մեր աշակերաները, ուսանողներն ու ուսանողուհիները շատ մեծ օգուտ տուած կը լինէին թէ իրանց և թէ զիւղացիներին, եթէ ամառները զոնէ մի քանի ամիս ապրեն զիւղերում:

Ձր մոռանանք, որ մեր ինտելիգենցիայի զըլխաւոր նպատակներից մէկը պէտք է լինի՝ կռուել տղիտութեան դէմ, որը թանձր քօլի նման ծածկել է մեր կեանքի հորիզոնը, որը շարունակ նընշում է մեզ իր ծանրութեամբ:

Պէտք է ուսումնասիրել այդ տղիտութիւնը, պէտք է նանաչել մեր ժողովրդին, նանաչել նրա բազմազան հոգեկան-բարոյական պահանջները:

Եւ իսկապէս. ի՞նչ զիտեմք մենք մեր ժողովրդի ստորին խաւերի մասին: Ո՛չինչ: Նոյն իսկ յարգելի պ. Ե. Լալայեանցի «Ազգազորական հանդէսը», որ այնքան զնահատելի նիւթեր է պարունակում իր մէջ, դժբաղդաբար շատ քիչ չափով է տարածուած, եթէ չենք սխալուած:

Մեզ անծանօթ է ժողովրդի կենդանի ոգին, որը լուս է որոնում, որը ճշուած է նոր երևոյթներին հոսանքի տակ:

Մենք չենք շփուում ժողովրդի հետ, մենք չբնութենք, թէ տնտեսական բարոյական ի՞նչպիսի պահանջներ են առաջացել կեանքի նոր պայմանների ազդեցութեան տակ:

Ճիշտ է, վերջին ժամանակներս մերթ քնդ մերթ կազմակերպւում են աշակերտական ճանապարհորդութիւններ կրթական նպատակներով, բայց դա մի կաթիլ է պահանջի ընդարձակ ուկիանոսում:

Հարկաւոր է աւելի զարկ տալ այդպիսի ճանապարհորդութիւններին, աւելի խելացի կերպով կազմակերպել, որպէսզի մեր երիտասարդութիւնը, մեր ինտելիգենցիան ծանօթանայ ժողովրդի պահանջների հետ, հասկանայ նրա հոգեկան-բարոյական աշխարհը, ապրի նրա կեանքով:

Ի հարկէ ժողովրդի հետ ծանօթանալու համար կան նաև ուրիշ շատ միջոցներ, բայց դրանց շարքում ճանապարհորդութիւնը համեմատաբար աւելի զիւրամատչելի ու հեշտ է:

Թող ուրեմն մեր երիտասարդները կազմակերպեն խմբակներ, ճանապարհորդեն դաւառներում, ուսումնասիրեն ժողովրդին կարիքները և նրանց բաւարարութիւն տալ աշխատեն:

Դառնանք այժմ մեր խնդրին, այսինքն սնապաշտ միջոցներով հիւանդութիւններ բժշկելուն:

Տգէտ ժողովրդի մէջ արմատացած է այն կարծիքը, թէ շատ ու շատ հիւանդութիւններ առաջ

են զալիս չար ոգու ազդեցութիւնից: Եթէ մի որևէ
զեղ կամ միջոց բժշկում է այդ հիւանդութիւնը,
նրանք այդ զեղին ու միջոցին էլ զերբնական զօ-
րութիւն են վերագրում:

Օրինակ շատ բոյսեր բուժիչ ազդեցութիւն
ունեն և դա բնական մի երևոյթ է. բայց սնապաշտ
ժողովուրդը այդ ազդեցութիւնը զերբնական է հա-
մարում և ոգիներին վերագրում:

Հասարակ մարդիկ կարծում են, թէ բոլոր զե-
ղերը զերբնական ոյժ, մի ինչ որ խորհրդաւոր ազ-
դեցութիւն ունեն: Նրանց կարծիքով հիւանդը որոշ
զեղ ընդունելուց չետոյ իսկոյն պէտք է առողջա-
նայ, որովհետև չար ոգին անկարող է իր համար
անտանելի մթնոլորտում մնալ. նա հեռանում է:

Հէնց այդ պատճառով էլ զեղը որքան զգուելի
է, նոյնքան ուժեղ է լինում. այդպէս է համոզուած
տգէտ ժողովուրդը:

Թերթերունքների բորբոքում ունեցող մի հի-
ւանդ կին պատմում է, թէ մի անգամ մորի է կե-
րել և իսկոյն թարախ է հոսել ականջից: Սչդ հի-
ւանդի նման տգէտները հաւատացրել են նրան, թէ
զեղձախտը չէ սիրել մորին և այդ պատճառով էլ
թարախ է հոսել:

Մարդկային զարգացման յետագայ աստիճան-
ներում այդ հասկացողութիւնը աւելի վերացական
ծեւ է ստանում և արժարժում այն կարծիքը, թէ
չարութիւնը միայն չարութեամբ կարելի է արմա-
տախիլ անել: Սչդ կարծիքի վրա է հիմնուած
«similia similibus curantur» — փիլիսոփայական

սկզբունքը, որ աւելի պարզ կերպով արտայայտուում է «մեխը միայն մեխով կարելի է դուրս քաշել» — առածի մէջ:

Այդ շարքին է պատկանում և այն սովորութիւնը, որ դոյութիւն ունի Սիրիբում: Այդտեղ շատ անգամ երեխաներին ամենապատ անուէներ են տալիս (օրինակ շան պոչ և այլն), ենթադրելով, թէ վատ անուն ունեցող երեխան ուշ կը մեռնի:

Սիրիբում ապրող եակուտների ընտանիքներում էթէ երեխաներ շատ են մեռնում, նրանք նորածինների սեռին անհամապատասխան անուէներ են տալիս, համոզուած լինելով, թէ այդ ձևով կարելի կըլինի խաբել չար ոգուն: Օրինակ նրանք մանուկին անուանում են «վատ աղջիկ»:

Կայմիկները համոզուած են, թէ երեխաների մահացութիւնը առաջ է դալիս չար ոգիների ազդեցութիւնից: Ճէնց այդ պատճառով էլ նրանք երեխաներին զանազան կենդանիների անուէներ են տալիս, որպէս զի մոլորեցնեն չար ոգուն:

է

Ենթադրենք, որ չար ոգին արտաքսուած է մի տեղից, ձեռք առած այս կամ այն միջոցի շնորհիւ զգուանք է տածում դէպի այս կամ այն առարկան, այս կամ այն անհատը: Բայց չէ՞ որ դա միայն ժամանակաւոր կարող է լինել, չէ՞ որ արտաքսուած ոգին կարող է դիմել ուրիշ տեղ, ուրիշ մարդկանց: Ուրեմն ցանկալի է նրան բոլորովին անզօր դարձնել և ոչնչացնել նրա չար ազդեցութիւնը: Այդ նպա-

տակով մարդը փորձեր է անում չար ոգուն բան-
տարկելու, դադթեցնելու և այլն:

Այսպէս օրինակ, տենդն սկսուելուն պէս հի-
ւանդը հանում է շապիկը և գնում քարի տակ կամ
գետին զցում, ենթադրելով, թէ տենդը ջրի մէջ
կարելի է խեղդել:

Թէ հին և թէ ժամանակակից ազգերի մէջ
շարունակ կատարուել են փորձեր՝ չար ոգուն մի
այնպիսի տեղ փակելու, որի վրա լիապէս իշխել կա-
րող է ինքը—մարդը, որտեղ նա կարող է չար ոգուն
պատժել կամ ներել, մի խօսքով՝ պահել իր իշխա-
նութեան տակ:

Այդպիսի մտածողութիւնը հարուստ, պատ-
րաստի հող է գտել «հոգիները մի տեղից մի ուրիշ
տեղ բնակեցնելու» վարդապետութեան մէջ, որ իր
սկիզբն առել է մարդկային զարգացման նախնա-
կան աստիճաններից և իր ոյժը պահպանել նաև
քրիստոնէութեան շրջանում:

Մարդիկ համոզուած էին, թէ աշխարհում ամեն
ինչ կարող է կերպարանափոխուել: Եւ բնութիւնն
ինքը բազմաթիւ առիթներ էր տալիս այդպէս կար-
ծելու: Սերմը աճում, բոյս ու ծառ է դառնում, մեռած
ծուն՝ կենդանի արարած, ծուն՝ թրթուր, թրթուրը՝
—կոկոն, կոկոնը թիթեռ,—ուրեմն շատ խախուտ է
մեռած և կենդանի էակների սահմանազիծը, ուրեմն
միանգամայն հնարաւոր է մէկ դրութիւնից գէպի
միւսն անցնելը և աշխարհում շարունակ այդպէս
էլ կատարուած է: Այդպէս էին կարծում մարդիկ և
դրանից եղրակացնում, թէ չար ոգին կարող է անց-

նել մի տեղից մի ուրիշ տեղ, կարող է բնակութիւն հաստատել մարդու մէջ և զանազան հիւանդութիւններ առաջացնել:

Բայց այդպիսի եղրակացութեան հետ միասին մարդիկ այն համոզմունքն էին կազմում, թէ կարելի է չար ոգու դէմ ստիպողական միջոցներ ձեռք առնել, թէ կարելի է նրան բնակեցնել այս կամ այն առարկայի մէջ: Հնդկաստանում փորձեր էին անում մարդու միջից տենդը հանելու և դորտին անցկացնելու: Տէլլորի ասելով՝ այժմեան վայրենիները հիւանդի մի քանի կաթիլ արիւնը կաթեցնում են դորտի բերանը, որպէսզի հիւանդութիւնը նրան փոխուի:

Գերմանիայի խուլ անկիւններում մինչև այժմ էլ մնացել է այն հաւատալիքը, թէ երեք անգամ պտտուելով ծառի շուրջը, կարելի է նրան տալ մարդկային հիւանդութիւնը:

Բելգիայում հաւատում են, թէ ատամի ցաւը կարելի է հաղորդել մեխակին, եթէ մեխակը դնել ցաւոյ ատամի վրա և ապա ամրացնել ծառի մէջ:

Այժմ էլ Ռուսաստանի տգէտ գիւղացիները, տենդը սկսուելուն պէս, անցկացնում են ձեռնոցը, մէջը ցորենի հատիկներ զցում, ապա այդ հատիկները ցանում են հողի մէջ և ոտներով տրորել սկսում, ենթադրելով թէ այդպիսով տրորում ոչնչացնում են հիւանդութիւնը:

Կայ մի աւելի տարօրինակ սովորութիւն: Հիւանդի մէջի մէջ եփում են երեք ձու և ապա դնում մրջնանոցի առաջ, հաւատացած լինելով, թէ մրր-

ջիւնները կուտեն այդ ձուերը և դրա հետ միասին կ'ոչնչանայ տենդը:

Շատերն էլ հաւատացած են, թէ կարելի է հիւանդութիւնը փոխադրել մի որևէ առարկայի վրա և ապա դրա միջոցով այս կամ այն անծնաւորութեանը:

Գերմանիայի խուլ անկիւններում շատ անգամ կտրում են հիւանդի մազերն ու եղունգները և մի առանձին կապոց շինելով, դրում են փողոցի մէջ տեղ: Ով որ վերջրեց կապոցը, նա էլ կ'հիւանդանայ:

Ռուսաստանում և առհասարակ մեր ժողովրդի մէջ այդ միևնոյն միջոցը գործածուած է գորտնուկի վերաբերմամբ: Թելի վրա գորտնուկի թուի համեմատ հանգոյցներ են անում և փողոցի մէջ տեղ դրում. ով որ վերջրեց թելը, նրան էլ կանցնի գորտնուկը:

Յան ունեցող հիւանդութիւնների ժամանակ մի փալասով սրբում են հիւանդի կաշու վրայի ցանր — (որքան սարսափելի է...) — և փալասը դուրս դրում, ենթադրելով, թէ ով որ վերցնէ փալասը, նրան էլ կը փոխուի հիւանդութիւնը: ¹

Աստրախանի կալմիկներն էլ երբ տեսնում են, որ հիւանդի վրա ոչ մի դեղ չէ ազդում, և երբ «հեքիմը» գալիս է այն եզրակացութեան, որ հիւանդութեան պատճառը չար ոգու ազդեցութիւնն է, այն ժամանակ կատարում է մի յատուկ ձէս չար ոգուն արտաքսելու համար:

---

¹ Տես իմ «Սիֆիլիս» և «Վարակիչ հիւանդութիւններ» գրքոյկները:

Հրաւիրում են «պօպին», որը խմորից շինում է փոքրիկ խողեր, ձիեր, այծեր, կապիկներ և ուրիշ կենդանիներ. շարում է զրանց հիւանդի գլխի վերևը, աղօթքներ է կարդում, երկար խօսում է խմորէ կենդանիների հետ, փոփոխում է նրանց տեղերը, մերթ ընդ մերթ արտասանում է հիւանդի անունը և վերջապէս դուրս գալով վրանից, այդ կենդանիները շարտում է այս ու այն կողմ: Այդ միջոցը դործադրում են վարակիչ և վիրաբուժական հիւանդութիւնների ժամանակ:

Մարդը փորձով համոզուել է, որ շատ անգամ հիւանդոս անդամը ոչնչացնելով կարելի է ազատուել հիւանդութիւնից. օրինակ՝ ցաւոդ ատամք քաշելով, մարդ ազատում է ատամի ցաւից:

Նէնց զրանից էլ սնապաշտ մարդիկ դուրս են բերել այն եզրակացութիւնը, թէ մարմնի այս կամ այն անդամի վրա որոշ ազդեցութիւն դործ ղենելով, կարելի է հեռացնել չար ոգին:

2

Մարդկային մտածողութեան այդպիսի հոսանքը հետզհետէ լայնացել, ընդգրկել է աւելի մեծ թւով երևոյթներ և ժամանակի ընթացքում որոշ փոփոխութիւնների է ենթարկուել գիտութեան նորանոր գիւտերի համեմատ:

Երբ հիւանդը քրանելով առողջանում էր, դրանից մարդիկ դուրս էին բերում այն եզրակացութիւնը, որ քրտինքը թէ բուժիչ և թէ վարակիչ յատկութիւններ ունի:

Մի քանի կենդանիներ, օրինակ շունը, մարմնի կամ քրտինքի հոտից կարողանում են զանազանել զազաններին և մարդկանց, կարողանում են զանել նրանց հետքը: Մրջիւնները հոտատելիքի շնորհիւ ճանաչում են իրանց ցեղակիցներին ու թշնամիներին: Շատ կենդանիներ և վայրենի մարդիկ ոտքերի հետքով զանում են այս կամ այն տեղը, այս կամ այն մարդուն կամ կենդանուն:

Ահա այդ բոլորը սնապաշտ մարդկանց առիթ է տուել եղրակացնելու, թէ մարդու քրտինքը կամ ոտքի հետքն ունենալով՝ կարելի է նրա վրա ցանկալի ձևով ազդել:

Այդ միւսոյն հողի վրա զարգացել են բոլոր ազգերի դուշակութիւնները, կախարդութիւնները և այլ սնապաշտ հաւատալիքները:

Մարդ արարածը սնապաշտութեան այդ պրիզմայով էր նայում իր վրա, ամբողջ աշխարհի վրա: Նա այդ միւսոյն վերաբերմունքը ցոյց տուեց և դէպի կենդանիները:

Եթէ մարդու քաշութիւնը սրտից է կախուած, ուրեմն գալլի կամ արջի քաշութեան աղբիւրն էլ սիրտն է: Հենց զրանից եղրակացնում են, թէ մարդը կարող է մի առանձին քաշութիւն ստանալ, եթէ ուտէ իր թշնամու կամ սպանած զազանի սիրտը:

Այդ բոլորի հիմքն այն միտքն է, թէ ամեն մի պակասորդ միշտ էլ կարելի է լրացնել: Այդ միտքը իր ոյժը պահպանել է նաև ներկայ բժշկականութեան մէջ: Այսպէս օրինակ կենսական զանազան հիւթերի պակասորդը լրացնելու համար փորձում

են ներսրսկուծներ աներ: Ներկայուծս փորձուծ են
[Թորքախար բժշկել ոչ միայն օդով, այլ և կենդանու
մսից քամած հիւթով: ¹

Եթէ արեան մէջ պակասուծ է երկաթը, աշ-
խատուծ են աչգ պակասորդը լրացնել այս կամ այն
ծեով:

Ժամանակի ընթացքուծ առաջ են դալիս մարդ-
կային զանազան երկւորականութիւններ, ինչպէս
օրինակ՝ ես և իմ մասը, իմ երջանկու-
թիւնը, իմ հոգին, վերջապէս՝ ես և իմ խօսքը:

Ժողովրդական երգերի ու հեքեաթների մէջ
շատ անգամ բաղդը—երջանկութիւնը, թափառուծ
է, զանազան ձեեր ընդունելով. նա իր աիրոջ նման
տիրուծ է, ուրախանուծ է, աշողութեան ու փոր-
ծանքի է հանդիպո: մ: Նա մերթ բաժանուծ է իր
տիրոջից, մերթ նորից միանուծ:

Դրա նման մարդկային խօսքը—հնչիւնն էլ
առանձին էակի կերպարանք է ընդունուծ սնապաշա
Ժողովրդի աչքուծ: Այսպէս է օրինակ արծազանքը,
որ պատասխանուծ է մարդկային ամեն մի կոչին,
ամեն մի հնչիւնին:

Արծազանքը չափազանց խորհրդաւոր է թւուծ,
որովհետեւ նա զոյութիւն ունի, բայց Ֆիդիկապէս
չէ աղղուծ մարդկանց վրա: Հիւանդութիւնը հալ
ու մաշ է անուծ մարդուն, երազը նոյնպէս օրոջ

---

¹ Հիւանդութիւնները կենդանիների մարմնի զանա-
զան մասերով բժշկելու ձգտումը վերջին 15 տարիների
ընթացքում լուրջ տեղ է զբաւել և գիտական բժշկու-
թեան մէջ: Մասնականաբար թիւնն է (օրգանօթերապիա):

զգացմունքներ է առաջացնում, իսկ արծազանքը զոյութիւն ունի միայն հեռուում, ինչոր անչափ տեղում և ոչ մի տեսանելի կամ շօշափելի ազդեցութիւն չէ առաջացնում:

Բայց քանի որ սնապաշտ ժողովուրդը հիւանդութիւն, զժբաղդութիւն ու այլ երևույթներ վերադրում է ոգիների ազդեցութեանը, ուստի նրա կարծիքով արծազանքը, ծայնն էլ մի որևէ ոգու ազդեցութեան հետեւանքն է:

Մինչև այժմ էլ դեռ մնացել է այն հաւատալիքը, թէ «արծազանքը չար ոգու բացականչութիւնն է»:

Դրանից կարելի է եզրակացնել, թէ ռբքան մեծ ոյժ է ստանում ծայնը—իրբև չար ոգիների զէնք՝ մարդկանց վրա ազդելու համար:

Է

Ահա այդպիսով ծայնը, խօսքը դառնում է մի զէնք, որով կարելի է ազդել մարդու վրա: Նէնց այդ պատճառով էլ մարդը աշխատում է պահպանել ծայնը դանազան վնասակար ազդեցութիւններից:

Իրա վրա է հիմնուած վաչրենիների այն սովորութիւնը, որով նրանք զժուարանում են բաց անել իրանց անունը, վախենալով, թէ մէկը կարող է դողանալ այդ անունը և դրա հետ միասին երշանկութիւնը:

Դեռ մինչև այժմ զոյութիւն ունի այն հաւատալիքը, թէ խօսքը կարող է շօշափելի առարկայ դառնալ, կարող է զգալի հետեւանք ունենալ:

Գրա վրա է հիմնուած այն հաւատալիքը, թէ ամեն մի բարեացակամութիւն կամ անէծք կարող է իրականանալ:

Այդ հողի վրա է զարգացել նաև այն հաւատալիքը, թէ մարդկային խօսքն էլ երբեմն գերբնական ոյժ է ստանում և կարող է ազդել թէ մարդկանց, թէ կենդանիների և թէ անշունչ առարկաների վրա:

Գրանից յետոյ զարմանալի չէ, որ զանազան ազգերի մէջ գոյութիւն են ստացել բազմաթիւ լեզենդաներ, որոնք շօշափելի պատկերներով նկարագրում են խօսքի գօրութիւնը:

Մի անգամ մայրը իր աղջկան ուղարկում է մօտիկ առուակից ջուր բերելու:

Աղջիկը առուակի մօտ տեսնում է թռչունների, զրաււոճ է նրանց երգով և ուշանում:

Մայրը երկար սպասում է և վերջապէս անհամբերութիւնից ու բարկութիւնից զրդուած բացականչում է. «արևը տանէ նրան»:

Նաղիւ էր նա արտասանել այդ խօսքերը, երբ արևն ու լուսինը վար իշան իրանց տեղից և սկսեցին վիճել, թէ ո՞վ պէտք է տիրէ աղջկան:

Վերջապէս արեգակը զիջանում է և լուսինը տիրում է աղջկան, այդ պատճառով էլ նրա երեսին բժեր են գոյանում:

Ժողովրդական լեզենդան այդպէս է բացատրում լուսնի բժերը, այն ինչ զիտութիւնը բոլորովին այլ բացատրութիւն է տալիս դրան: ¹

---

¹ Տես Կ. Ֆլամարիոնի «Հանրամատչելի աստղագիտութիւնը»:

Առաջ բերածի նման լեզբենդաներն ու աւան-
դութիւնները բաղձազան կերպարանք են տալիս
մարդկային խօսքին. նա թռչունի, բազի, արծիւի,
պէս գերբնական, աստուածային չատկութիւններ
ունի և կարող է ամեն ինչ անել:

Վերևում ասածից կարելի է եղբակացնել, որ
խօսքը առ աշնակարգ տեղ պէտք է գրաւէր այն ուղի-
ների շարքում, որոնցով լի է աշխարհը:

Եւ իսկապէս այդպէս էլ եղաւ: Խօսքը, լեզուն
նշանաւոր դեր է խաղացել ոչ միայն հին ժամա-
նակներում, այլ և քաղաքակրթութեան վերջին աս-
տիճաններում:

Ո՛րքան մեծ է եղել նրա դերը քրիստոնէական
վարդապետութիւնը արծարծելու խնդրում:

Ը

Քրիստոնէութիւնը հասկանալու համար նա-
խապատրաստուած էին հին աշխարհի առաջաւոր
ազգի՝ յոյների, նշանաւոր մտածողները, ինչպէս օրի-
նակ Սոկրատէսն ու Պլատոնը: Միայն այդ մար-
դիկ կարող էին հասկանալ իրերի էութիւնը:

Բայց դրանք էլ իրանց աշխարհահայեացքով
օտար ու անհասկանալի էին այն ժամանակուայ մի-
ջին ինտելիգենտների համար:

— Զարմանալի չէ, ասում է Բուշէ Լեկլերկ, որ
Քրիստոսի քարոզչութիւնը թշնամանքի հանդիպեց
«Աստծու ընտրեալ ժողովրդի» — հրէաների կողմից,
որոնց «կոչումն» էր Միակ Աստծու պատգամները
տարածել: Զարմանալի չէ, որովհետեւ ամբօխը դեռ

չէր բարձրացել աչն ժամանակ տիրապետող աշխարհայեցողութիւնից: Նա խկապէս չէր հասկանում Քրիստոսին. չէր հասկանում, երբ աստուածային Ուսուցիչը ի միջի ալլոց ասում էր. «Եղէք կատարեալ, ինչպէս որ ձեր երկնային Հայրն է կատարեալ»:

Եւ ճարդիկ ազաւաղեցին Քրիստոսի վարդապետութեան իմաստը, անմիտ ծիսակատարութիւն դարձնելով նրան և ջնջելով «կենդանի խօսքը», ինչպէս որ տեսնում ենք այժմ շատ տեղերում:

Ինչպիսի բարեփոխութիւն, ինչպիսի բարերար ազդեցութիւն պէտք է առաջացնէր քրիստոնէութիւնը, ընկնելով ամբոխային անպատրաստ հողի վրա:

Չար և բարի ոգիների մասին գոյութիւն ունեցող հասկացողութիւնը նոր ձևակերպութիւն ստացաւ Սատծու և սատանայի անձնաւորութիւններով: Այս նոր հասկացողութեամբ տիեզերքը բաժանուած է երկու մասի. մէկի վրա տիրապետում է Սատուած, իսկ միւսի վրա—սատանան: Սակայն վերջինիս տիրապետութիւնը հետզհետէ աւելի ու աւելի պէտք է սահմանափակուի:

Չնայելով դրան, դեռ մինչև այժմ էլ ժողովրդի մէջ մնացել է սատանայի մասին եղած հասկացողութիւնը, որը տեղ է գտել նոյն իսկ աստուածաբանական գրուածքներում: Այդտեղ օրինակ ասում է. «յայտնութիւններ լինում են Սատծու և դևերի կողմից»:

Միայն Սատուած ու դևերը, իրանց զերբնական ընդունակութիւնների շնորհիւ, կարող են ճրշ-

տութեամբ իմանալ ապագան և այդ միևնույնը այս կամ այն ձևով չայտնել մարդկանց:

Այդպիսով բրիստոնէութիւնն էլ ընդունեց հրաշքների գաղափարը, փոխուեց ձևը, բայց ոչ էութիւնը:

Քրիստոնէութիւնը, պահպանելով երազների, տեսիլների ու մարդարէութիւնների նշանակութիւնը, այդ բոլորը վերագրեց Աստուածային չայտնութեան և ոչ գեների:

Ի՞նչ պէտք է անէր նորադարձ ամբօխը, որ բոլորովին անպատրաստ էր վերլուծող մտածողութեան, որ դեռ հաստատուն էր իր հին հաւատի մէջ:

Դեռ ամենահին կուլտուրական ազգերը բնութեան ոյժերը համախմբել էին առանձին աստուածութիւնների շուրջը, գլխաւոր տեղը տալով կրակի ու լոյսի պաշտամունքին: Այդ լուսաւոր աստուածութիւնները խմբուած էին արեգակի շուրջը, որ լոյսի և տարութեան աստուածն էր, երկրային կեանքի աղբիւրը: Այդ աստուածները շատ անգամ պաշտպանում էին մարդուն բնութեան խաւար ու ահարկու ոյժերի դէմ:

Արեգակը բնութեան բոլոր երևոյթների բնական ղեկավարն ու հրամայողն էր համարւում: Նա հեռու էր մարդկանցից, անմատչելի էր և այդ հանգամանքը աւելի ևս ուժեղացնում էր նրա ազդեցութիւնն ու խորհրդաւորութիւնը:

Արեգակնային թէօրիան անհերքելի էր և այդ հանգամանքը կամաց-կամաց նախապատրաստեց այն ուղին, որով զարգացաւ միաստուածութեան դադափարը:

Եւ իսկապէս, քրիստոնէութեան դարձած կռապաշտների խելքին ու սրտին զիւրամատչելի էր միակ, բարի Աստծու զաղափարը:

Սակայն այդ զաղափարը դեռ շարկապուած էր խաւար ոյժերի, մութ հասկացողութիւնների հետ:

Քրիստոնէութեան շրջանում այդ «խաւար ոյժերը» ձեւափոխուեցին մոլորեցնող դեի, սատանայի, Աստծուն ու մարդկանց թշնամի սուտ-Քրիստոսի անուններով:

Քրիստոնէական վարդապետութեան ազդեցութեան տակ հին աստուածները, երկրային թագաւորութիւնների տէրերը թուլանում, նսեմանում են միակ աստծու փայլի առաջ և բնկնում են սատանայի իշխանութեան տակ: Վերջինս զգալով իր ոյժը, փորձեր է անում Աստծու հետ կռուելու, նրա իշխանութիւնը խլելու:

Թ

Թէ կլասիկական, հին դարերում և թէ քրիստոնէութեան շրջանում բաւական բնորոշ է դեբրի, սատանայի մասին գոյութիւն ունեցող հասկացողութիւնը:

Հիւանդանալիս մարդը կարծում էր, թէ մարմնի մէջն է մտել իր հոգու թշնամին—չար ոգին: Այդ հաւատալիքը աւելի ևս տանջում էր նրան, զրգռելով նրա երեւակայութիւնը և առաջացնելով սարսափելի նախազգացումներ:

Երկու տարբեր աշխարհահայեցողութիւնների—կռապաշտութեան և քրիստոնէութեան, միացումը

առաջացրեց մի միջին դրութիւն, որին եկեղեցու ս. հայրերը «երկհաւատութիւն» անունը տուին:

Երկհաւատութեան գոյութիւնը շարունակուեց շատ երկար և էապէս դեռ մինչև օրս չէ վերացել:—Եկեղեցին, ասում է մի գիտնական, եռանդուն կերպով աշխատեց ոչնչացնել երկհաւատութիւնը՝ թէ մերկացնող քարոզներով, թէ կրօնական շարադրութիւններով, օրէնսդրութեամբ ու նշովքներով, բայց նա շարունակեց իր գոյութիւնը մասամբ այն պատճառով, որ չափազանց ազդատ էին այն ժամանակուայ ուսուցման միջոցները:

Բացի դրանից չափազանց մեծ էին ս. հայրերի պահանջները: Նրանք հալածանք սկսեցին ամեն մի բանի, զուարնութիւնների, խաղերի, երգերի ու պարերի դէմ: Նրանց կարծիքով այդ բոլորը սատանայական գործեր էին:

Քրիստոնէութիւնը չօչնչացրեց կռապաշտական հաւատալիքները: Այս վերջինները հիմք դարձան նոր աշխարհահայեցողութեան: Բաւական է մի փոքրիկ վերլուծում, որպէսզի համոզուենք այդ բանում:

Եւ իսկապէս, իւրաքանչիւր ազգի, իւրաքանչիւր անհատի կուլտուրական զարգացումը բնորոշւում է նրանով, որ կեանքի առաջացրած նորանոր պահանջների ու սկզբունքների շնորհիւ հին աշխարհահայեցողութիւնը հետզհետէ լայնանում վերանորոգւում է:

Բայց այդ դէպքում հին սկզբունքները միանգամայն և ամբողջովին չեն վերանում կեանքից, այլ

նոր հոսանքի բնաւորութեան համեմատ մնում են կամ նրա հետ հաւասար աստիճանի վրա, կամ հետը հետէ չէտ են մղում երկրորդական, երրորդական և ապա վերջին աստիճանի վրա: — Թէ սնապաշտաութիւնների և թէ առասպելների ու աւանդութիւնների միջոցով, ասում է Սպերանսկին, որոշ չափով արտայայտում են ժողովրդի յատկանիշները: Պարզ է իհարկէ, որ զրանց ամենազլխաւոր արտայայտիչն է լեզուն:

Մարդ որքան խորն է ուսումնասիրում լեզուի հարցը, այնքան պարզում և որոշում է նրա նշանակութիւնը մարդկային զարգացման պատմութեան մէջ:

Լեզուն հոգու և մտքի բարձրութեան ամենալաւ արտայայտիչն է: «Ոնք ինքն մարդն է» — ասում է Բիւֆֆոնը:

Գիտութիւնն էլ խոստովանում է լեզուի մեծ նշանակութիւնը, ընդունելով այն փաստը, թէ առանց մշակուած լեզուի ձևերի՝ անհնարին է մտքի զարգացումը, թէ այդ երկուսը շաղկապուած են միմեանց հետ:

Գաղափարները կենդանի ձևեր են, որոնց միջոցով ժողովրդական ոգին ներգործում է, ստեղծում է: Եւ իւրաքանչիւր ժամանակաշրջան ունի իր համապատասխան գաղափարները:

Ահա հէնց այդ պատճառով միշտ կարելի է որոշ հասկացողութիւն կազմել մի որևէ ժամանակաշրջանի մտաւոր կացութեան մասին, քննելով և վերլուծելով համապատասխան գաղափարները և նրանց զարգացումը:

Բայց այդ դէպքում պէտք է պահպանել մասնակի՝ այսպէս ասած շրջանաչին գաղափարները բնութանուր ժողովրդի գաղափարներից:

Մեր վարձուները, մասամբ նոյն իսկ մեր բնաւորութիւնը, որոշող գաղափարները, շատ անգամ չառաջ են գալիս մասամբ հանգամանքների, մասամբ էլ մարդկանց ներշնչումից: Ուրիշ խօսքով ասած՝ մենք զգում ենք այդ գաղափարները իբրև մի հոգեկան ներշնչում:

Կան ժողովրդական բազաթիւ հաւատալիքներ, որոնք կապուած են այդ երևույթների հետ. օրինակ, «աչք տալը, սիրաչին կախարդանքը, չար և բարի ոյժերի ներշնչումը», և այլն:

Այդպիսի հաւատալիքները բնորոշ կերպով ցոյց են տալիս, որ հոգեկան ազդեցութիւնը կամ ներշնչումը կարող է որոշ զգացողութիւն առաջացնել. ուրիշ խօսքով ասած՝ կարող է որոշ հետեանք ունենալ և ազդել մեր վարձուների վրա:

Շատ անգամ խօսքը իր մէջ պարունակում է մի առանձին ոյժ՝ հրաման:

Մեր կամ մէկ ուրիշի ազդու խօսքը դրդում է մեզ գործելու և նոյն իսկ որոշում է այդ գործունէութեան ուղղութիւնը: Այդպիսի խօսք ոչ միայն հնչում է մեր ականջին, այլ և այսպէս ասած՝ ապրում է մեր մէջ:

Բայց զժբախտաբար մեղանում շատ շատերը մոռանում են խօսքի նշանակութիւնը. չեն սովորում իրանց մայրենի լեզուն և նոյն իսկ արհամարհում են նրան:

Ամեն տեղ ժողովուրդը մի հետաքրքիր նիւթ է ներկայացնում ուսումնասիրութեան համար: Նոյն իսկ նրա նախապաշարմունքները, սնոտիապաշտութիւններն ու հաւատալիքները ունեն իրանց որոշ պատճառները, հետեւանքները և արժանի են ամենալուրջ ուշադրութեան:

Մտէք չեա ընկած բնակավայրերը, շփուէք ժողովրդի հետ և գուք կը տեսնէք, թէ յորքան բազմաթիւ, յորքան բազմադան նախապաշարմունքներ ունի նա: Ահա նմուշները.—Եթէ գիւղում ննչեցեալ լինի, ոչ ոք գլուխ չի լուանայ, վախենալով, թէ գուցէ հրեշտակը, որ ննչեցեալի պատճառով գիւղումն է, խփէ, նրան էլ մահացնէ:*

Շատ տեղերում կնոջ գերեզմանը սովորականից մի արշին խոր են փորում, որովհետև հաւատացած են, թէ կինը խոստարար է, խօսք մանածող է, սատանայի հետ բարեկամ է և մեռնելուց չետոյ էլ կարող է մարդկանց վնաս հասցնել: Եթէ մի ննչեցեալից չետոյ տնեցիներից հիւանդանում են, կարծում են, թէ իսկապէս ննչեցեալը գեռ մեռած չէ և տանեցիներից եօթը հողի տանելու է իր հետ, մեռցնելու է: Այդ բանը որոշելու համար ննչեցեալի գերեզմանի վրա զարի են ցանում և ձին տանում մօտը. եթէ ձին կերաւ զարին, դա ապացոյց է, որ ննչեցեալը իսկապէս մեռած է, իսկ եթէ չկերաւ, դանշան է, թէ մեռած չէ: Այս վերջին գէպքում բաց են անում դերեզ-

* Ե. Լալայեան «Վարանդա» եր. 184.

մանր, ննջեցեալի գլուխը շախշախում են կամ մեխ խփում գլխին ու սրտին... Ոմանք էլ ննջեցեալի սրտից մի կտոր կտրում և հիւանդին են տալիս, որ ջրով բնդունէ և առողջանայ:

Այսպիսի նախապաշարմունք գոյութիւն ունի Վարանդայի գիւղերում: Բայց միւս դաւառներն էլ չետ չեն մնացել այդ հարցում: Շատերը հաւատացած են, որ եթէ հաւը աքաղաղի նման կանչէ, տնեցիներին մէկը պէտք է մեռնէ. այդ չարիքի առաջն առնելու համար հաւը դռան շէմքում մորթում են:

Եթէ գիշերը աքաղաղը անժամանակ կանչէ, դա նշան է, որ մի չարիք պէտքէ գայ, մի փորձանք պիտի պատահի: Դրա առաջն առնելու համար կրակ են շպրտում դէպի հաւաբունը, որպէսզի չարը հաւերին գնայ: Եթէ աչ ականջը քոր գայ, միւս օրը լաւ եղանակ կլինի, իսկ եթէ ծախը քոր գայ՝ անծրե կը գայ: Աչ աչքի խաղալը աշողութեան նշան է, իսկ ծախ աչքի խաղալը ծախորդութեան նշան:

Ահա այդ և այդ տեսակ ուրիշ սնապաշտութիւններ կաշկանդել են մեր ժողովրդի մտաւոր հորիզոնը:

Նարկաւոր է օր առաջ օգնութեան հասնել, քանդելով այդ շղթաները, վերացնելով այդպիսի անօգուտ, իսկ երբեմն նոյն իսկ վնասակար սնապաշտութիւններն ու նախապաշարմունքները:

Նարկաւոր է գործել յանուն ժողովրդի և ժողովրդի համար:

Ժ

Վերևում ասացինք, որ մարդկային խօսքը շատ մեծ դեր է խաղում ընթացիկ կեանքում, շատ մեծ ազդեցութիւն ունի մարդկանց վարմունքի վրա:

Եւ ժամանակակից բժշկութիւնը դրանից դրուած աշխատում է գտնել, թէ ինչից է առաջ զալիս խօսքի բուժիչ դերը, որ այնքան մեծ նշանակութիւն ունի ժողովրդական բժշկութեան մէջ:

Այգպիսի ուսումնասիրութեան շնորհիւ պարզաբանուած են ժողովրդական շատ ու շատ սնապաշտութիւններ:

Կախարդութեան պատմութիւնը ուսումնասիրող բոլոր հեղինակները չիշատակում են թալիսմանների և խորհրդաւոր խօսքերով մարդկանց հմայելու մասին, որոնցով շատերը դառնում են անզգայ դէսի տանջանքները:

Դրանք նոյն իսկ ամենասարսափելի տանջանքների ժամանակ պահպանում են կատարեալ հանդարտութիւն և ոչ մի շարժումով, ոչ մի նշանով չեն արտայայտում, թէ ցաւ են զգում:

Այժմ զիտական փորձերի շնորհիւ կարելի է այդ երևոյթը ճիշտ կերպով բացատրել: Եւ իսկապէս, ներկայումս նոյնատեսակ փորձեր կարելի է կատարել հիպնոտիսմի միջոցաւ:

Եթէ թալիսման ունեցող միջանի մարդիկ բոլորովին չեն զգացել տանջանքներ, այդ նրանից է, որ նրանք իսկապէս համոզուած են եղել, թէ ի-

րանց մօտի թալիսմանը գերբնական զօրութիւն ունի և այդ համոզմունքը նրանց անզգայ է դարձրել:

Ներշնչման պատճառները լինում են երբեմն ներքին, իսկ երբեմն էլ արտաքին՝ դրսից: Այս վերջին դէպքում նրանք աննկատելի կերպով ազդում են մեր մտքի վրա:

Երբեմն էլ պատահում է, որ ներշնչումն իրագործւում է մեր կամքին հակառակ, նոյն իսկ այն դէպքում, երբ մեր խելքը շատ լաւ հասկանում է դրա ստույթիւնն ու անհեթեթութիւնը:

Այդ առիթով Շարլ Բիշէ գիտնականը կատարել է մի շարք չափազանց խրատական փորձեր: Այսպէս օրինակ, նա մի կնոջ ասում է.

— «Ահա ձեզ չափազանց դառը ջուրը. փորձեցէք քիչ խմել դրանից...»

— Ես գիտեմ, պատասխանում է կինը, որ ջուրը դառը չէ: Բայց նա մօտեցնում է շրթունքներին, իսկոյն սաստիկ զզուանքի նշաններ է արտայայտում:

Վերջապէս, երկու երեք րոպէ կանգնելուց չետոյ, կինը գիջանում է շրջապատողների թախանձանքին և խմում է ջուրը, բայց ո՛չ առանց զզուանքի:

— Ինչո՞ւ էք այդպէս զզւում, ինչո՞ւ էք այդպիսի դժուարութեամբ խմում, հարցնում են կնոջից. չէ՞ որ դա սովորական ջուր է:

— Այդ բոլոր ես գիտեմ, պատասխանում է կինը: Բայց չեմ կարող ուրիշ կերպ վարուել...

Նոյնանման օրինակներ պատահում են շատ լանախ և սովորական կեանքում: Մի որևէ նեսար-դալին կասկածամիտ մարդու բաւական է ասել. «Թրթուրը վզիդ վրա ման է զալիս կամ դորտը թռաւ ոտիդ» և այլն, որպէսզի նա երկկեղից կարծրի, բղաւէ:

Փորձնական հոգեբանութիւնը այդպիսի փորձերի շնորհիւ դիտական նանապարհով բացատրում է հիպնոսի շատ ու շատ զարմանալի հետեւանքներ, որոնք չայտնի են նաև ժողովրդական բժշկութեան մէջ: Մտտ դէպքերում զբանց միջոցով են զործում կախարդները, վիռկերը և հէքիմները:

Հիպնոսի ազդեցութեան շնորհիւ կարելի է առաջացնել զգացողութեան որոշ փոփոխութիւններ: Օրինակ վիրաբուժ բժիշկը ասում է հիւանդին. «Ձեր ձեռքը կաթուածահար է եղել» և դրանից յետոյ առանց տանջանքներ պատճառելու սկսում է ծակծկել հիւանդի ձեռքը, դժուարին օպերացիաներ կատարել:

Այդ միևնույն ձևով կարելի է ներշնչել, որ հիւանդը խինիւր քաղցր շաքարի տեղ ընդունէ, հասարակ ջուրը սառն օղիի կամ լիկեորի փոխարէն, և այլն:

Վերջապէս՝ հիպնոսի միջոցով կարելի է այնպէս անել, որ հիւանդը չը տեսնի իր աչքի առաջ գտնուած առարկան կամ ընդհակառակը տեսնի նրա միւս կողմի առարկաները:

Հիպնոսելու ձևերը բաւական նման են այն ձևերին, որ գործ են ածում կախարդանքի ժամանակ:

Ժամանակակից զիտութիւնը պարզել է մի շարք փաստեր, որոնք ցոյց են տալիս, թէ ռըքան մեծ նշանակութիւն ունին երշնչումը, թէ ռըքան սխալ հասկացողութիւններն ազդիք կարող է տալ նա, իբրև անհատի հոգեկան տրամադրութան վրա ազդող մի գործօն:

Ընդունելով այն փաստը, որ մարդկային միտքը ձայնի, լոյսի, տաքութեան, ճառագայթների և էլեքտրականութեան նման էներգիայի մի առանձին տեսակ է, չիշեալ գիտական ուղղութիւնը եկել է այն եզրակացութեան, թէ հնարաւոր է մէկ անհատի միտքը ներշնչել մէկ ուրիշին՝ տարածութեան վրա, առանց շօշափման: Իբրև ապացոյց բաւական է չիշել անթել հեռագիրը, առանց հաղորդիչների էլեքտրական լապտերը և այլն:

Որքան որ տարբեր են մարդկային մտքի չտակութիւնները, նոյնքան տարբեր են և նրա կազմուածքի հիւանդութիւնները:

Երբեմն պատահում է, որ անհատը մի տեսակ ցնցում է զգում գլխում, որից չետոյ ինքնազիտակցութիւնը հիմնովին փոխւում է: Նա պահպանում է իր մտաւոր չտակութիւնները՝ իզէայները, դատողութիւնը, չիշողութիւնը, բայց այլևս չի զգում օրգանական կարիքներ՝ ոչ քաղց, ոչ ստամոքսի ծանրութիւն և ոչ էլ ցաւ:

Նա չի ցնցւում նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ նրա միտք ծակում են:

Երբ այդ տեսակ հիւանդներից մէկին բժիշկ Սօլիէն հարցրեց, թէ ի՞նչ է զգում, նա պատասխանեց. «Ես զգում եմ որ այլևս չեմ ապրում»:

Սօլիէն կարողացաւ նշառութեամբ որոշել այդ հիւանդի դանդի այն կէտր, որի ցնցումից չառաջաացել էր այսպէս ասած զօլութեան զգացմունքի կորուստը:

Ուղեղային կենդրոնների այդ կէտր համապատասխանում էր մարսողութեան գործարանների և մասնաւրապէս ստամոքսի նեարդային կենդրոններին:

ԺՍ.

Նեարդային և հոգեկան հիւանդութիւնները, ինչպէս իրաւացի կերպով նկատում է Լեմանը, միշտ էլ մեծ դեր են խաղացել նախապաշարմունքների հարցում:

Ննագոյն պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ այդ երևոյթները ամեն տեղ համարուել են մի գերբնական ոյժի՝ դեերի ու սատանայի ազդեցութեան հետևանք:

Հին ձեռագրների մէջ, որտեղ որ պատահում է չիշատակութիւն սատանայի ազդեցութիւնից առաջացած գլխի կամ ճակատի հիւանդութեան մասին — այդ բոլորը պէտք է վերագրել մեծ մասամբ հոգեկան հիւանդութեան:

Օրինակ Աստուածաշնչի մէջ շատ տեղերում խօսուում է դիւահարութեան մասին. մի քանի դէպքերում նկարագրութիւնն այնքան նիշտ է, որ շատ հեշտութեամբ կարելի է իմանալ հիւանդութեան ձևը:

Հոգեկան և նեարդային հիւանդութիւնների շարքում իստերիան գլխաւոր տեղն է բռնում: ¹

¹ Տես իմ «Մեր նեարդերը» գրքոյկը:

Իստերիայի էութիւնը և նրա իսկական պատճառները մինչև այժմս պարզաբանուած չեն, այդ հիւանդութեան մշտական նշաններն էլ ցոյց տալն հնարաւոր չէ, որովհետև նրանք չափազանց բազմազան ու փոփոխական են և կախում ունեն բազմաթիւ ազդեցութիւններից:

Նախապաշարմունքը պարզաբանելու համար անհրաժեշտ է իմիջի ալլոց բացատրել իստերիայի էութիւնն ու պատճառները:

Իստերիայի դրեթէ բոլոր դէպքերում մենք տեսնում ենք, որ նա ժառանգական ծագում ունի, այսինքն հիւանդները իրանց ծնողներից են ժառանգել քայքայուած նեարդային համակարգութիւն:

Ինչ մանկական հասակում արտաչայտուած են հիւանդոտ ժառանգականութեան նշանները—չղածողութիւններ, դիսու սաստիկ ցաւեր, դիւրագրգիռ բնաւորութիւն և այլն:

Հասկանալի է, իհարկէ, որ հիւանդութիւնն արտաչայտուելու համար հարկաւոր է մի առիթ՝ ֆիզիքական կամ բարոյական ցնցում:

Հոգեկան ամեն տեսակ զրզիւններ՝ հոգս, երկիւղ, սարսափ, բարկութիւն կարող են նեարդային հիւանդութեան շարժառիթ դառնալ:

Զանազան տեսակ ցնցումների ժամանակ—ինչպէս օրինակ վար ընկնելը, դժբախտ դէպքերը, երկաթուղու վրա պատահած ընդհարումները և այլն—հաւանականօրէն մեծ դեր խաղում է հոգեկան ցնցումը:

Երբեմն ամենաչնչին առիթն անզամբաւական է, որպէսզի խտերիկական հիւանդութիւն առաջանայ:

Իստերիկական համաճարակը ժամանակ առ ժամանակ նպաստաւոր հանդամանքների շնորհիւ շատ մեծ ծաւալ է ստանում, ինչպէս այդ պատահեց միջին դարերում:

Այժմ նա զոչութիւն ունի միայն հեռաւոր երկրներում, ուր զօրեղ է սնապաշտութիւնը և վառ է կրօնական երեւակայութիւնը:

Մօտ երեսուն տարի առաջ այսպիսի համաճարակ պատահեց Իտալիայի լեռնային զիւղերում, որտեղ ազգաբնակչութիւնը աղքատ է, տղէտ, սնապաշտ և առհասարակ այլասեռուած է Ֆիդիբապէս և բարոյապէս: Դեր են խաղում նաև սիֆիլիսն և արբեցողութիւնը:

Ահա այդ տեսակ համաճարակներէց մէկը:

Մի ազդիկ սկսեց ուշաթափուել սկզբում մենակ ժամանակ, իսկ յետոյ նաև ուրիշների ներկայութեամբ: Ուշազնացութիւնն այնքան վարակիչ էր նախատրմադրուած հարեանների համար, որ շատ շուտով նրանք էլ հիւանդացան:

Այդ երևոյթը ամենքի վրա սարսափ ազդեց: Տարածուեց այն կարծիքը, թէ դա կախարդական դիւանարութեան հետեանք է:

Միջամտեցին քահանաները, սկսեցին հանդիսաւոր ծէսեր կատարել հիւանդութիւնը բժշկելու համար, բայց ապարդիւն:

Դրութիւնը հետզհետէ աւելի ու աւելի վատանում էր, հիւանդների թիւը աւելանում էր,

մինչև որ ոստիկանութիւնը առանձնացրեց հիւանդ-
ներին, հեռացրեց քահանաներին և եռանդուն մի-
ջոյններ ձեռք առաւ հասարակութեան հանդստա-
ցնելու համար:

Այդպիսի համանարակների ժամանակ վարակ-
ման նախատրամդրող պատճառ լինում է սնա-
պաշտ երկիւղը:

Զարգացած, խելացի հասարակութեան մէջ
այդպիսի դէպքերն անհնարին են: Եթէ մէկը ուշա-
թափւում է, դա համարում են մի հիւանդութիւն
և ոչ գեների ուսատանաների ազդեցութեան հետեանք:

Բայց սնապաշտ երկրներում, որտեղ դեռ հա-
ւատում են դիւահարութեան, ամեն մի այդպիսի
երևոյթ սարսափ է ազդում և հէնց դրանով էլ սաստ-
կացնում հիւանդանալու նախատրամադրութիւնը:

Հիւանդութեան տարածուելը աւելի ևս ուժե-
ղանում է նրանով, որ կաթոլիկները իրանց սովո-
րութեան համեմատ հիւանդներին կանգնեցնում են
եկեղեցում և բանադրանքի ենթարկում:

Փորձը ցոյց է տալիս, որ այդպիսի դէպքե-
րում աւելի զրգռող հետեանք է ստացւում, քան
թէ հանդստացնող:

Հիւանդութեան պատճառը հոգեկան մի որևէ
ցնցումն է լինում. այդ պատճառով էլ նրա նշան-
ները նման են լինում հոգեկան—նեարդալին հիւան-
դութեան նշաններին:

Այդպիսի հիւանդները կորցնում են զգացողու-
թիւնը: Թուլանում է գլխաւորապէս ըմբռնողու-
թիւնը:

Տէնց այդ պատճառով պէտք է այդպիսի հիւ-
ւանդների իւրաքանչիւր զգացմունքը առանձին
քննութեան ենթարկել, որպէսզի կարելի լինի առա-
ջացած փոփոխութիւնների մասին մի ընդհանուր
գաղափար կազմել:

Իստերիայի մանրամասն բացատրութիւնը իհար-
կէ դուրս է մեր նպատակից: Մենք նրանով կը
զբաղուենք այն չափով, ինչ չափով որ նա կապ
ունի սնապաշտութեան հետ:

Շօշափման թուլանալը արտայայտուում է
անէստեղիայի ձևով, որը լինում է ընդհանուր
կամ մասնակի, այսինքն բռնում է կաշու մի առան-
ձին մասը կամ տարածւում է ամբողջ մարմնի
վրա:

Ընդհանուր անէստեղիան էլ կարող է լինել
լրիւ կամ ոչ լրիւ: Առաջին դէպքում որքան էլ ու-
ժեղ լինեն շօշափման զրդիւները, այսուամենայ-
նիւ մարդ ոչինչ չի զգում: Երկրորդ դէպքում շօ-
շափման զգացողութիւնը թուլանում է, բայց ոչ
բոլորովին անհետանում:

Մասնակի անէստեղիան էլ ունի զանազան ձե-
ւակերպութիւններ, օրինակ կարող է ոչնչանալ
ցաւի զգացողութիւնը, այն ինչ բոլոր միւս դէպ-
քերում նա կը կատարէ իր դերը: Այդ երևոյթը
կոչւում է անալգեզիա:

Տիւանդը սովորաբար չի նկատուում իր զգա-
ցողութեան թերութիւնը, որովհետեւ դա նրան
ոչ մի անյարմարութիւն չէ պատճառում և փո-
խարինւում է ուրիշ զգացողութիւններով: Օրինակ

անէստեղիա հիւանդութիւնը ունեցող կիներ կարող է լաւ դերձակուհի լինել, թէև ոչինչ չի զգայ ասեղը շօշափելիս և շարունակ ստիպուած կը լինի աչքով հետևել աշխատանքին:

Անէստեղիան կարող է զանազան չափով տարածուած լինել մարմնի զանազան մասերում: Երբեմն նա տարածուած է լինում մարմնի կէս մասում՝ աչ կամ ծախ. երբեմն էլ մանր կղզիների ձևով ցրուած է լինում կաշու զանազան կողմերում:

Մկանային զգացողութիւնն էլ կարող է անհետանալ ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ անհետանում է կաշու զգացողութիւնը: Հիւանդը չի զգում մրկաններին հասցրած հարուածներ ու ծանրութիւն, չի զգում յողնածուծիւն: Բացի դրանից նա անզիտակցօրէն է կատարում իր կամաւոր շարժումները, իսկ ամենաբարդ և նուրբ շարժումները կատարում են միայն տեսողութեան հսկողութեամբ:

Այգպիսի դրութեան հետ երբեմն միացած է լինում մարմնի այս կամ այն անդամի կաթուածահար լինելը: Այդ դէպքում հիւանդը բոլորովին չի կարողանում շարժել իր անդամը, մինչև որ չը նայէ նրա վրա:

Իրա հետևանքը լինում է այն երևոյթը, որ հիւանդը անկողնու մէջ «կորցնում է իր ոտը», այսինքն բոլորովին չի զգում, թէ ոտ ունի, որովհետև նրանից չի ստանում ոչ մկանային և ոչ էլ կաշուային զգացողութիւն:

Ճաշակելիքը, հոտոտելիքը և տեսողութիւնը նոյնպէս կարող են թուլանալ մարմնի միայն մէկ կող-

մում կամ երկու կողմում միասին: Օրինակ հաշակելիքը լեզուի մի կողմում կարող է ոչնչանալ, իսկ միւս կողմում մնալ. ականջներից մէկը կարող է խլանալ, կամ մէկ աչքը կուրանալ և այլն:

Այդ բոլոր երևոյթները, ինչպէս և բոլոր իստերիկական տանջանքերը արտայայտւում կամ անհետանում են չանկարծակի կերպով, առանց մի որևէ նկատելի առիթի: Այդպիսի խանդարուծները, մի քանի օրգանների գործունէութեան ընդունակութեան կորուստը, ժամանակաւոր է և նրա տեղը զբլխի ուղեղի մէջն է:

Անէստեզիայի դանազան ձևերի հետ միասին պատահում է նաև զիպերալգեզիա, այսինքն ցաւի ամենանուրբ զգացողութիւնը, որը կարող է նկատուել կաշու դանազան մասերում անէստեզիական բաժինների հետ խառը:

Այդ դէպքում հիւանդը սաստիկ ցաւ է զգում, որը տանջում է նրան անդադար կամ արտայայտւում է միայն շարժումների ժամանակ: Շատ անգամ ցաւերը անհետանում են նոյն արագութեամբ, ինչ արագութեամբ որ երևացել են: Հէնց այդպիսի դէպքերից էլ օգտւում են «հրաշագործները», դրանից քաղում են իրանց փառքի պսակները:

Իստերիայի ամենազլխաւոր նշաններից մէկը ջղածողութիւնն է, որը պատահում է հիւանդների կէս մասին, կանանց չորս անգամ ավել քան տղամարդկանց:

Դրա համար իբրև առիթ ծառայում է սովորաբար հոգեկան մի որևէ ցնցում: Հիւանդների մի

քանիսի ուշադնացութեան համար անհրաժեշտ է աւելի ուժեղ առիթ, քան այն, որից առաջ է եկել հիւանդութիւնը: Սակայն ուշադնացութիւնը կրրկնուելու համար ամենաչնչին դէպքերն անգամ բաւական են:

Ուշադնացութիւնից առաջ հիւանդի հոգեկան դրութիւնը փոխուում է. նա անհանդստանում է, մենակութիւն է որոնում, առանց պատճառի ծիծաղում է կամ լաց է լինում: Ամբողջ մարմինը ցաւում է, վիզը և կուրծքը ճնշւում են. հիւանդին թւում է թէ մարմնի մի մասից կտրուել է հաւի ծուխ մեծութեան մի գնդակ, գլորւում է ստամոքսի վրայով, հասնում է միջև կոկորդը և խեղդել աշխատում:

Վերջապէս սկսւում է ուշադնացութիւնը: Մարմինը երկարանում և կարճանում է, վիզը ուռչում է, երակները լայնանում են և շնչառութիւնը ընդհատուում: Յետոյ հնչում է բարձր ճիչ և սկրսւում են ջղածութիւնները, մարմնի անդամների վայրենի շարժումները:

Ուշադնացութիւնից յետոյ հիւանդը մի որոշ ժամանակ պառկում է թմրած դրութեան մէջ, զառանցում է և վերջապէս արթնում է առանց մի որևէ բան չիշելու պատահածի մասին: Այդ բոլորը շարունակւում է քսան ըոպէից մինչև մի քանի ժամ և իւրաքանչիւր անգամ կարող է տարբեր ձևեր ընդունել:

Եթէ անէստեղիան տարածուած է կաշուի միայն մի փոքր և սահանափակ շրջանում, այն ժա-

մանակ խանգարումները այնքան նկատելի կերպով չեն արտայայտուում:

Բոլորովին այլ կերպ է լինում, երբ մի որևէ զգացմունք ամբողջապէս անհետանում է: Օրինակ, իստերիկական կուրուժեան ժամանակ աչքերը առողջ են լինում, բայց չի գործում ուղեղի այն շրջանը, որի շնորհիւ տեսողական պատկերները անցնում են գիտակցութեան: Չէնց դրա պատճառով այդպիսի կոչըր ոչ միայն չի տեսնում, այլ և անկարող է լինում վերարտադրել տեսողական պատկերները: Այդ միևնույնը պատահում է նաև միւս զգացմունքների վերաբերմամբ:

Ըմբռնողութեան և չիշողութեան թուլանալը առաջացնում է, իհարկէ, հոգեկան որոշ փոփոխութիւններ: Իստերեկաչով հիւանդ կինը կարծես ընկնում է մանկական դրութեան մէջ, երբ թոյլ է լինում գիտակցութեան ոյժը և այդ պատճառով անհատը հեշտութեամբ է ենթարկւում ներշնչման:

Բոլոր ուսումնասիրողներն էլ խոստովանում են, որ իստերիկաչով հիւանդ անհատների բնաւորութեան մէջ կաչ մի ինչ որ մանկական չատկութիւն, որ նրանք շատ դիւրազգաց են և այլն:

Իստերեկա հիւանդութիւն ունեցողներն այնքան շուտ են ենթարկւում ներշնչման, որ մի պատահական խօսքն անգամ կարող է դառնալ նրանց մտքերի զեկավար, նրանց զառանցանքի առարկայ:

Դրանք սաստիկ վրդովւում են նոյն իսկ ամենապատարկ պատճառներից, շարունակ մտածում են

իրանց մասին և ամեն բանի վրա նայում են իրանց եսական շահերի տեսակէտից:

Այգպիսի հիւանդները մեծ մասամբ եսասէրներ են լինում, և դատարկ բաների չետեւից ընկնողներ: Իրանց վերաբերմամբ շատ մեծ դեր է խաղում այսպէս ասած՝ «ինքնաներշնչումը»:

ԺԲ

Մեծ իստիրիան կամ ուրիշ խօսքով ասած՝ էպիլեպսիան, ինչպէս նկատում են մի քանի գիտնականներ, հասարակ իստերիայի ուժեղ տեսակն է, որ տարբերում է առաջինից իր բարդութեամբ ու ակողականութեամբ:

Իստերիկական մեծ ուշադնացութիւնը առաջ է դալիս հոգեկան մի որևէ ցնցումից:

Հիւանդը իրան վատ է զգում, չի կարողանում ոչինչ անել, ուշադրութիւն չի դարձնում շրջապատողների խորհուրդների վրա:

Անցեալի չիշողութիւնները մի առանձին պարզութեամբ առաջ են դալիս և դրաւում ամբողջ ուշադրութիւնը:

Հիւանդը դառնում է մռայլ, դիւրադրգիւ. ապա սկսում է զառանցանքը: Նրա աչքին երևում են ամեն տեսակ գաղաններ՝ կատուներ, մկներ, սարդեր, որոնք մերթ երևում են, մերթ անհետանում:

Այգպիսի տեսիլներից տանջուելով, հիւանդը կորցնում է իր հանգստութիւնը. նա չանկարժ վեր է թռչում և վայրենի ճիչ արձակելով, դուրս փախ-

չում՝ առանց վախենալու ցրտից, առանց ամաչելու իր մարմնի մերկութիւնից:

Յանկարծակի սկսում է անդամների թուլութիւն, մարտողութիւնը խանգարւում է, թուրքը առատութեամբ հոսում և սիրտը արագ-արագ բարախում:

Երբեմն այդպիսի դրութիւնը տեւում է մի քանի օր, վերջապէս սկսում է նաև ցաւ և հիււանդը զգում է, որ «խտերիկական զնգակը» բարձրանում է ստամոքսից դէպի կոկորդը և խեղդողական ծանր զգացմունքներ է առաջացնում:

Վերջապէս սկսում է ուշազնացութիւնը. հիււանդի աչքերը մթնում են, ականջներում աղմուկ բարձրանում և զիտակցութիւնը նսեմանում:

Մի քանի ուժգին շարժումներից չետոյ մարմինը կարծես սառչում է և մի արտասովոր դիրք ընդունում: Միայն ձեռքը, լեզուն կամ մի այլ անդամը դանդաղ շարժումներ են կատարում. վերջապէս այդ էլ դադարում է և մարմինը կատարեալ անշարժութեան է մատնւում:

Անդամները սկսում են ցնցողական, ծալւող և բացւող շարժումներ կատարել՝ իւրաքանչիւր վալրկեանում մօտ չորս անգամ:

Դեռ հինգ րոպէ չանցած բոլոր մկանները թուլանում են և մարմինը մնում է անշարժ ու անկենդան:

Մի քանի րոպէ անցնելուց չետոյ մարմինը կատարում է մի քանի կլօւնական շարժումներ, ինչպէս ցիրկում, ընդունում է արտասովոր դիրք և վեր-

չապէս ուժեղ կերպով ցնցում է այս կամ այն ան-
դամը: Այդ բոլորից չետոյ հիւանդը նորից ընկնում
է անշարժութեան մէջ, որպէսզի նորից կրկնէ նոյն
խաղը:

Հիւանդը երբեմն այդ շարժումների հետ վայ-
րենի ճիչ է արձակում, անկանոն կերպով թափ է
տալիս ձեռքերը, կարծես պաշտպանուում է աներևոյթ
թշնամուց:

Նա ապրում է մի ինչ որ ֆանտաստիկական
աշխարհում, քիչ է խօսում կամ բոլորովին չի խօ-
սում: Սակայն նրա մի քանի հետևողական շար-
ժումներից կարելի է եզրակացնել, թէ նրա երևա-
կայութիւնն ինչով է զբաղուած, թէ ինչ զրուութեան
մէջ է:

Ընդհանուր օրէնք կարելի է համարել այն փաստը,
որ դառանցանքն ու մարմնի համապատասխան դիրք
ընդունելը միշտ կապուած են լինում այն դէպքի
հետ, որից առաջ է եկել ուշադնացութիւնը:

Հիւանդութեան այդ երեք շրջանները սովոր-
աբար տևում են մէկ քառօրից մինչև կէս ժամ,
որից չետոյ հիւանդը կամաց-կամաց ընդունում է
իր նախկին նորմալ զրուութիւնը:

Հիւանդութեան այդ և ուրիշ ձևերը շատ մեծ
դեր են խաղում սնապաշտութեան հարցում:

Այդ բոլորը վերագրում են սատանայի ազդե-
ցութեան և կախարհութեան: Հին ժամանակներում
այդպէս մտածում էին նոյնիսկ կրթուած մար-
դիկ: Իբրև մի պերճախօս ապացոյց բաւական է
վերցնել չաչտնի Մարտին Լիւտերի կեանքը:

Կրօնական մեծ շարժման այդ հուշակաւոր գործիչը իր ամբողջ կեանքում չէր կարողանում ազատուել նախապաշարմունքներից:

Անծանօթ լինելով բնական գիտութիւններին, նա չէր կարողանում հասկանալ ու բացատրել իր շուրջը կատարւող շատ երեւոյթներ:

Այդ դէպքում նա ընկնում էր միեւնոյն սխալանքի մէջ, որպիսին կատարում են մարդիկ, երբ ուզում են բացատրել չուսումնասիրած ու չպարզած երեւոյթները:

Նա իր ժամանակակից բոլոր քաղաքական, հասարակական և ֆիզիքական երեւոյթներին հոգեբանական բացատրութիւն էր տալիս, բայց այդ բոլորի մէջ էլ տեսնում էր արտաքին ոչժի ազդեցութիւնը:

Մի անգամ սաստիկ փոթորկի ժամանակ Լիւտերն ասում է.

— Իս սատանայի գործն է. առհասարակ քամին չար կամ բարի ոգիների գործն է. լսեցէք, թէ ինչպէս է փրւում, ինչպէս է ազմկում սատանան:

Լիւտերը կարծում էր, թէ բոլոր կաղերը, կոշրերն ու անդամալոյծները սատանայի ազդեցութեան տակ են: Նա տգէտ էր համարում այն մարդկանց, որոնք աշխատում էին բժշկել այդ հիւանդութիւնները. տգէտ այն պատեճառով, որ չէին հասկանում սատանայի իշխանութիւնը:

Մի անգամ նա հրամայեց զետր դցել մի ապուշի, որը տանջւում էր էպիլեպսիա հիւանդութիւնից: Իր

վարձուները Լիւտերը բացատրում էր նրանով, թէ ապուշութիւնը սատանայական գործ է: ¹

Նա ինքը ենթակալ էր չղային ցնցումների և այդ բանը վերագրում էր սատանայի ազդեցութեան:

Իէպի չոռն ճանապարհորդելիս—27 տարեկան հասակում—Լիւտերը տեսողութեան ու լսողութեան դալլիւցինացիա ունէր. նրա գլուխը պտոյտ էր դալլիս, նա տանջւում էր այդ հիւանդութիւնից:

Իր նամակներից մէկում նա գրում է. «Գլխումս այնպիսի խշշոց, այնպիսի աղմուկ է տիրում, որ կարծես քամի է փչում. իհարկէ, այդ բոլորը սատանայի գործն է»:

Մի ուրիշ նամակում գրում է. «Ճէնց որ սկսում եմ աշխատել, գլխումս սկսում է աղմուկ, խշշոց ու դրդոց, սատանան եկաւ ինձ մօտ, ազդեց ինձ վրա, անկողին գցեց և ապա ստիպեց ինձ տեսնել նրան մարդկային կերպարանքով: Ես ուշաթափւում եմ»:

—Ես ենթադրում եմ, շարունակում է Լիւտերը, որ իմ հիւանդութեան պատճառը ծերացած հասակը, երկարամեալ աշխատանքը և մշտական լարուած մտածողութիւնն է: Բայց հիւանդութեանս գլխաւոր ջանցաւորը սատանան է: Եթէ այդ այդպէս է, այն ժամանակ աշխարհումս չրկայ մի միջոց, որ կարողանար բժշկել ինձ»:

Լիւտերը երբ Աուգսբուրգի ամրոցում մեկուսացած կեանք էր վարում, չափազանց լարուած

¹ Տես իմ «Հիւանդ և առողջ երեխայի ոգին»:

չգալին դրուժեան մէջ էր: Նրա աչքին շարունակ սատանաներ էին երևում. մի անգամ էլ նա դաշրոյթից դրդուած՝ թանաքամանն է շարտում սատանայի երեսին: Մինչև այժմ էլ դեռ երևում է թանաքի բիծը Լիւտերի ապրած սննեակի պատին:

Լիւտերի այգպիսի յատկութիւնների պատճառը դիւսի ուղեղի հիւանդութիւնն էր և դրանից առաջացած տեսողութեան ու լսողութեան դալլիւցինացիան:

Միայն տղիտութիւնն ու սնապաշտութիւնն էր պատճառը, որ այդ բոլորը վերագրում էին սատանայի ազդեցութեան:

Այժմ մի բիչ մանրամասն խօսենք սատանայի և նրա ազդեցութեան մասին:

ԺԳ

Բոլոր մոլորութիւններից, որոնք երբ և իցէ ծանրացել են մարդկութեան վրին, կախարդութեան պատմութիւնը ամենախրատականն ու ամենապերճախօսն է, որ ցոյց է տալիս թէ ինչպէս առողջ խելքն ու մարդկային զգացմունքը չաղթում է տղիտութեան ու վայրենութեան:

Այդ չաղթանակը մարդկութիւնը ձեռք է բերել անմահ դիտութեան շնորհիւ:

Միայն տասնիններորդ դարի դիտութեանն աչողուեց երկրի երեսից բնաշինչ անել մարդկային տղիտութեան այդ մոլորութիւնը, վերացնել սատանայական նախապաշարմունքների խաւարը և հանդցնել ամօթաբեր խարոյկները:

Կախարդութեան և սատանային հաւատալը գոյութիւն է ունեցել ամեն ժամանակ. նա անհետացած չէ և այժմ: Սակայն միջին դարերում մարդկութիւնը այդ հաւատը դարձրեց մի ամբողջ սիստեմ, աշխարհահայեցողութիւն, որը իշխում էր հասարակութեան բոլոր դասակարգերի վրա:

Միջնադարեան մարդկանց կարծիքով Աստուած և սատանան գրեթէ հաւասար ոյժերով մրցում են իրար դէմ, աշխատելով ձեռք բերել իշխանութիւն ամբողջ մարդկութեան վրա:

Աստուած կարող էր ոչնչացնել սատանային և նրա ոյժը, բայց Նա պահպանում է նրան, թողնում է աշխարհում զործելու, մոլորեցնել և փչացնել մարդկութիւնը, որպէս զի մարդիկ, այդ մոլորութեանը զիմադրելով, արժանանան փրկութեան:

Ինչպէս որ հին ժամանակներում չարի և բարու սկզբունքը մարմնացած էր Որմիզդի և Ահրիմանի մէջ, այդպէս էլ միջին դարերում մարդկութիւնը մեղքի և փրկութեան մաքառումը սատանային ու Աստծուն էր վերագրում:

Այդ երկու ոյժերը հաւասար հիմունքներով են առաջ մղում մաքառումը. Աստուած ունի իր հրեշտակներն ու երկնային ոյժերը, սատանան էլ ունի բազմաթիւ դևեր ու խաւար ոյժեր, որոնք զործում են իրանց իշխանաւորների հրամանով:

Այդ իշխանաւորներից իւրաքանչիւրն ունի իր յատուկ զործունէութիւնը աշխարհում՝ մարդկանց մէջ, և այդ զործունէութիւնը առաջ է մղում իր ստորադրեալ դևերի միջոցով, որոնք դէմ առ դէմ

կուռում են հրեշտակների ու երկնային ոյժերի հետ։
Թէ բարիքը և թէ չարիքը կարող են մտնել
հոգու խորքը, արժատանալ այնտեղ, իշխել նրա վրա
և զօրծել նրա միջոցով։

Միայն մահը կարող է ազատել մարդուն սա-
տանայի ձեռքից, եթէ նա մինչև մահ չէ կարողա-
ցել ազատուել յանուն Աստծու։

Այդ դէպքում հոգին կորչում է. նրա համար
չկայ փրկութիւն։

Հասկանալի է, իհարկէ, որ այդպիսի պայմաննե-
րում, այդպիսի հաւատ ունեցող մարդկանցից ոչ
ոք չէր կարող վստահ լինել իր բազդի վրա։

Նրա հոգին միշտ երկիւղի մէջ պէտք է լինէր,
թէ այս կամ այն պատճառով հոգին կարող է զրր-
կուել պահապան հրեշտակի հովանաւորութիւնից և
ընկնել կախարդիչ սատանայի իշխանութեան տակ։

Մարդու հոգու մէջ մտնելու համար սատանան
բացարձակ չի գործում, այլ խորամտնակութեամբ,
մոլորութեամբ ու կախարդական հնարներով։

Երկնքից ստացած իր զօրութեան շնորհիւ նա
կարող է զանազան ծե ու տեսք ընդունել, զանազան
ճանապարհներ ընտրել մարդուն մոլորեցնելու համար։

Նա յայտնւում է շքեղազարդ ասպետի, վար-
դապետի, զեղեցիկ կնոջ տեսքով. նա կարող է ըն-
դունել ինչ տեսք որ ուզէ մարդկանց մոլորեցնելու
համար։

Նա մտնում է ամեն տեղ՝ հարուստ ամբոցները,
աղքատ խրճիթները, անտառներն ու փողոցները և
ամեն տեղ էլ զօհեր է որոնում։

Նա աշխատում է մոլորեցնել մարդուն և խելի նրան Ասածու ձեռքից:

Եւ երբ այդ բանը աջողում է, նա հաստատում է իր իշխանութիւնը մարդու վրա առանձին պայմանագրութեամբ, որ ստորագրում է արիւնով: Բացի դրանից նա մարդու մարմնի վրա առանձին դրոշմ է խփում իր ճանկերով՝ «սատանայի նշան» — Stigma diavoli:

Այդ բոլորից չետոյ մարդը դառնում է սատանայի կատարեալ ստրուկը, պարտաւորւում է հպատակուել նրան, կատարել նրա հրամանները և իրագործել նրա ներշնչած բոլոր ռեիքները:

Սատանայի համար ամենից հեշտն է կանանց վրա իշխանութիւն ձեռք բերել, այդ պատճառով էլ ամենից շատ կանայք են զոհ դառնում նրա խարդախութեանը:

Նա խորամանկ նառերով մխիթարում է կնոջը, եթէ նա վշտացած է. փող է խոստանում է, եթէ կարիք ունի և այդպիսով կամաց կամաց վերցնում է նրան իր ազդեցութեան տակ:

Իսկ եթէ կինը դիմադրում է, այն ժամանակ սատանան սկսում է խտուրթիւն ու սպառնալիք զործադրել, մինչև որ հասնի իր նպատակին:

Անձնատուր եղած կանանց կախարդների միջոցով սատանան ցանում է իր որոմները, առաջացնում է փորձանքներ ու չարիքներ:

Նա սովորեցնում է կախարդ կնոջը հիւանդութիւններ ու անբերրիութիւն տարածել, կոտորել մարդկանց ու անասուններին, ոչնչացնել քրիստոն-

եաների ծարձինն ու հողին, առաջացնել փոթորիկ, վնասել ցանքսերին և այլն և այլն:

Կախարդ կինը աշխատում է ծարդկանց մէջ տարածել վէճ ու կռիւ, ամուսինների սրտում փոխադարձ ատելութիւն սերմանել և այդպիսով խանգարել նրանց բազդաւորութեանը:

Կախարդ կինը զբաղւում է զլխաւորապէս նորածին մանուկներին կոտորելով նրանց մկրտութիւնից առաջ:

Այդպիսի վաղամեռ մանուկներին չանձնում են սատանային կամ դորժադրում մի որևէ կախարդական նպատակով:

Կախարդ կանայք սեռական չարաբերութիւն են սկսում սատանայի հետ և այդպիսով ալլանդակում են իրանց ծարձինը և փչացնում ծարդկային ցեղը:

Սատանան կախարդ կանանց տալիս է դորժադրելու շատ միջոցներ, որոնցից զլխաւորն է «կախարդական սպեղանին» կամ «կախարդական փոշին»:

Բաւական է այդ փոշուց քիչ քանակութեամբ փչել անցորդի երեսին, որպէսզի նա մեռնի:

Կախարդական փոշին պատրաստւում է երեսաների դիակներից՝ զլխաւորապէս սրտից ու սուկորների փոշուց—օձերի թքի հետ խառնած:

Նշանաւորն այն է, որ այդ փոշին իր մոզական զօրութիւնը կորցնում է սովորական ծարդկանց ձեռքում և ներգործում է միայն կախարդների միջոցով:

Այդպէս էին դատում տգէտ ծարդիկ, այդպէս էր նրանց կարծիքը:

Նոյնատեսակ մոզական զօրութիւն ունէր և «կախարդական սպեղանին», որը բացի դրանից կախարդ կանանց համար ծառայում է իբրև միջոց՝ շուն, կատու կամ մի այլ զազան դառնալու համար:

Նրանք զազանների կերպարանք են ընդունում, որպէսզի աւելի հեշտութեամբ կարողանան չարիքներ հասցնել, արտերը փչացնել, կարկուտ, փոթորիկ առաջացնել, համաճարակ հիւանդութիւններ պատճառել և այլն և այլն:

Ամենանշանաւոր զործողութիւնն այս էր, երբ կախարդ կանայք սատանաների հետ քէֆեր ու զուարեութիւններ էին անում:

Այդպիսի հացկերոյթների ժամանակ սեղանի վրա դրւում էին ամենազգուելի կերակուրներ՝ եփած օձեր, գորտեր, դիակներ, առանց մկրտութեան մեռած երեխաների սիրտ ու փայծաղ: Այդ բոլորը պէտք է ուտէին առանց հացի, աղի և զինու:

Հացկերոյթից առաջ ի միջի այլոց առանձին ժամերգութիւն էին կատարում, աղաւաղած և ծիծաղաշարժ ծևով ներկայացնելով եկեղեցական ծէսերը:

Այդ բոլորը շարունակւում էր մինչև արշալոյս. ապա ամեն ինչ անհետանում էր:

Կախարդները ճանապարհին թափթփում էին իրանց «սպեղանին» ու «փոշին» և ամեն կողմ տարածում էին չարիք ու փորձանք:

Աննկատելի կերպով տուն վերադառնալու համար նրանք ընդունում էին ընտանի կենդանիների՝ շան, կատուի կերպարանք:

ԺԴ

Հասարակութեան բոլոր խաւերում տիրում էր այն հաստատուն նախապաշարմունքը, թէ մարդկային բոլոր գործերում մասնակից է սատանան, թէ ամեն բանի մէջ պէտք է որոնել սատանայի ազդեցութիւնը:

Մարդիկ կարծում էին, թէ իւրաքանչիւր թփի կամ ծառի, քարի կամ պատի տակ, իւրաքանչիւր ջրհորում կամ կտուրի վրա սատանայ կայ, սատանայի ոչժն է ներգործում:

Այդպիսի աշխարհահայեցողութիւնը միանգամայն համապատասխանում էր միջին դարերի ոգուն:

Սատանան այդ մռայլ ժամանակաշրջանի ծնունդն էր. նրա մասին դաժան առասպելը ծաղկում-զարգանում էր և իշխում քրիստոնեայ ազգերի երևակայութեան վրա, հասնելով ամենաբարձր աստիճանի և նշանակութեան:

— Սատանան, ասում է զիտնական Գրաֆը, տիրութեան զաւակն է. նրա զարգացման համար անհրաժեշտ են մեղք և տանջանք, որոնք սաւանի նման ծածկել էին միջնադարեան կաթոլիկութեան զաւանանքը:

Սատանան սարսափի զաւակն է և միջին դարերը—սարսափի ժամանակաշրջան:

Միջնադարեան մարդկանց խելքը քարացած էր կրօնական-միստիկական սարսափից. նրանց թւում էր, թէ ամբողջ բնութիւնը լի է զապտնիքներով, զւերով ու հրէշներով:

Մարդիկ վախենում էին կեանքից, որովհետև նրանց թուում էր, թէ կեանքը ծախսութեան ու չանցանքի աղբիւր է: Վախենում էին մահից, որը նրանց կարծիքով բաց էր անելու չաւիտենականութեան անծայր ու անսահման անդունդը:

Ժամանակ առ ժամանակ ծագում էր այն միտքը, թէ արդէն հասել է աշխարհի վերջը, թէ ծնուել է Նեոք և շուտով սկսուելու են մարդարէների դուշակաժ սարսափներն ու եղբրական վախճանը:

Պարզ է իհարկէ, որ սատանային անձնատուր լինողը մարդկութեան թշնամի էր համարւում:

Իսկ մի տեսակ փախստական էր, որ փախչում էր բարութեան բանակից դէպի թշնամական-չարիքի բանակը: Եւ այդ փախստականը աւելի ևս վտանգաւոր է համարւում, որովհետև թաղնուած է մնում նոյն բարութեան բանակում:

Նա աշխատում է մարդկանց հեռացնել Աստուծուց, վնասել և փշացնել իր տիրոջ՝ խաւարի իշխանի ազգեցութեամբ:

Նա մարդկութեան ամենավտանգաւոր թշնամին է. ուստի և զազանի են նրա հանապարհները:

Ահա հէնց այդ բոլորի պատճառով միջնադարեան կրօնական ողին անպայման մահ է պահանջում այդպիսի թշնամու համար:

Եկեղեցին միացրեց կախարդութիւնը հերետիկոսութեան չանցանքի հետ և որոշեց, թէ ամենամեծ հերետիկոսութիւնը կախարդութեան չրհաւատալն է:

Այդ պատճառով էլ նա իր ամենազլխաւոր նպատակը դարձրեց սատանայի և նրա զործիրք-կախարդների դէմ կռուելը:

Ահա այդքան խորն էր եկեղեցու մոլորութիւնն ու սխալը:

Հոռմի պապերը չատուկ կոնդակներ էին հրատարակում կախարդներին ոչնչացնելու համար և իւրաքանչիւր բնակավայրում առանձին լիազօր ինկվիզիտորներ էին նշանակում:

Այդ կոնդակներին մէջ զրուած էր լինում ընդհանրապէս հետեւեալը. «Թէ կանանցից և թէ տղամարդկանցից շատերը չարարերութիւն են սկսում սատանայի հետ, վնասում են մարդկանց և անասուններին, փչացնում են գաշաւերն ու պտուղները, հերքում են քրիստոնէական գաւանանքը և կատարում են ուրիշ, աւելի Ֆանր չանցանքներ... Այդ պատճառով նշանակւում են չատուկ ինկվիզիտորներ մեծամեծ իրաւունքներով: Դրանք պէտք է իրանց պարտականութիւնը կատարեն անխտիր կերպով բոլորի վերաբերմամբ, առանց ուշադրութիւն դարձնելու կոչման կամ դրութեան վրա. պէտք է պատժեն չանցաւորներին՝ կատարած չանցանքի համեմատ նրանց բանտարկելով, կեանքից և ունեցուածքից զրկելով:

Նրանք ինչ որ հարկաւոր համարեն, կարող են անարգել կերպով զործադրել. հարկաւոր դէպքում օգնութեան կանչելով քաղաքացիական իշխանութեանը»:

Ինչո՞ւ դարձանալ: Մի՞թէ այժմ էլ քիչ կան այնպիսի իշխանաւորներ, որոնք ոչինչ են համարում

մարդու իրաւունքը և զանազան անարդարութիւններ են կատարուծ.—օրինակ Թիւրքիայում, Չինաստանում...

Վա՛յ նրան, ով աշխատում է թեթևացնել չիշեալ յանցանքների պատիժը, պատճառ բերելով յանցաւորի տարիքը, հասակը, սեռը և այլն:

Այդպիսի յանցաւորները պէտք է պատժուէին ամենասարսափելի տանջանքների ենթարկուելով, խարոյկների մէջ աչրուելով:

Դատաւորները հաւատացած էին, թէ ճիշտ են այդ բոլոր երեւակաչական մեղադրանքները և իրանց պարտականութիւնն էին համարում զէպի խարոյկն ուղարկել սատանայի զոհերին:

Մի զիտնական ասում է, թէ այդ խնդրում մեղաւորն ու պատասխանատուն թերևս դատաւորը չէր, այլ ժամանակը, տիրապետող համոզմունքը: Բազմաթիւ անմեղ կանանց հալածելու գործում յանցաւորն ինքը դատաւորը չէր, այլ ժամանակի ոգին, որ հաւանում ու արդարացի էր համարում դատաւորի կայացրած վճիռները, նոյնիսկ զովաբանում էր խիստ դատաւորին...

Ողորմելի մարդկութիւն...

ԺԳ

Դեւերին ու սատանաներին հաւատալը այնքան խոր արմատներ էր գցել ժողովրդի հասկացողութեան մէջ և այն աստիճան ազդել էր խելքի վրա, որ նոյնիսկ նկարիչներն ու քանդակագործները ենթարկուծ էին նրա ազդեցութեանը: Դրանք իրանց

աշխատութիւնների նիւթ էին վերցնում զանազան երևակայական սեսարաններ՝ դեերի, սատանաների ու կախարհների կեանքից:

Կախարդը պատկերացնում էր իբրև մի այլանդակուած պառաւ կին՝ սև աչքի կամ աւելի վրա հեծած, երեսը չեա դարձրած, ձեռքում թեշիկ, իսկ չեաւում կարկուտ և փոթորիկ:

Ժողովրդի երևակայութիւնը և դատավարութիւնը կախարդութեան մէջ մեղադրում էր զլիաւորապէս կանանց: Սչգպիսի չանցաւորներից միայն տասից մէկն էր տղամարդ լինում:

Իա առաջ էր գալիս այն հանգամանքից, որ կախարդութեան հետ կապուած էր գաղտնի-խորհրդաւոր յատկութիւն, որը աւելի կնոջ բնաւորութեանն էր համապատասխանում, քան թէ տղամարդու:

Իեռ շատ հին ժամանակներում կախարդութիւնը բացառապէս կանանց բաժինն էին համարում: Սատուածաշնչի ասելով մեղքը կնոջ միջոցով է աշխարհում ծնունդ ստացել: Կանայք շատ են ենթարկւում կասկածամտութեան, աւելի զգայուն են դէպի ներշնչումը և հէնց այդ պատճառով էլ հեշտութեամբ անծնատուր են լինում սատանային: ¹

Բացի դրանից այդ հարցում դեր էր խաղում և այն հանգամանքը, որ կանայք բարոյապէս և ֆիզիքապէս առհասարակ աւելի զգայուն են, քան թէ տղամարդիկ:

---

¹ Տես իմ «Պինը և տղամարդը» գրքոյկը:

Բայց ի՞նչ էր այդ զոհերի շանցանքը: Այդ մասին զաղափար կարելի է կազմել կախարդ կանանց մասին եղած զատավարութեան արձանագրութիւններից, որոնք մնացել են մինչև այժմ:

Դժուար է հաւատալ, թէ զրանք իսկապէս փաստեր են: Մշնքան անմիտ, անհաւատալի ու հրէշաւոր բաներ կան զրանց մէջ:

Հալածողների անսահման դաժանութիւնը զարմանալի արիութիւն հալածուածների, զատաւորների բթամտութիւնը, հրէշաւոր հաւատալիքները, զերմարդկային տանջանքները--այդ բոլորը այնպէս խառնուած է այդ սարսափելի և միևնոյն ժամանակ չիմար զատավարութիւնների մէջ, որ մարդ զալիս է այն եղրակացութեան, թէ կատարեալ խելագարներ են եղել մասնակիցները: Մարդ չէ հասկանում, թէ որտեղից է սկսում և որտեղ է վերջանում ծիծաղելին կամ սարսափելին:

Այրւում էին տղիտութեան, մոլեռանդութեան, սնապաշտութեան խայրոյկները և հարիւր հազարաւոր անմեղ մարդիկ սարսափելի տանջանքներից չետոյ կորցնում էին իրանց կեանքը այն պատճառաբանութեամբ, թէ չարաբերութիւն են ունեցել սատանայի հետ, թէ կախարդութեամբ են պարապել:

Այդպէս էր Ասածու, թագաւորի և արդարութեան անունով կատարւող «զատավարութիւնը»:

Այդ զարմանալի մոլորութիւնը, որ այնքան երկար ժամանակ թագաւորում էր ամբողջ Եւրոպայում, մարդկային պատմութեան ամենացաւալի ու ամօթաբեր էջն է կազմում:

Այգբան հրէշաւոր մոլորութիւնը, այգբան տարածուած ու ընդհանուր սնապաշտութիւնը, որ գոյութիւն է ունեցել մեզնից ոչ շատ առաջ, խախտում է մեր հաւատար զէպի անծնական ընդունակութիւնն ու ինքուրոյնութիւնը:

ԺԳ.

Բոլոր երկրներում օրէնքը հալածում է կախարդութիւնը, բայց արդէն ոչ այն պատճառով, որ կառավարութիւնը հաւատում է կախարդութեան ոյժին և վախենում է այդ ոյժի պատճառած չարիքից:

Անկասկած օրէնքն այժմ կախարդներին խաբեբաներ է համարում. խաբեբաներ, որոնք մոլորեցնում են թեթեւամիտ և չիմար մարդկանց: Այժմ օրէնքը հալածում է ոչ թէ կախարդութիւնը, այլ այն խաբեբայ մարդկանց, որոնք չարիքներ են դործում կախարդութեան անունով:

Մինչև այժմ էլ թէ մեղանում և թէ օտար երկրներում հասարակ ժողովուրդը հաւատում է զեերի, կախարդների ու չար ողիների մասին եղած պատմուածքին:

Բայց եթէ այդ տղէտ մարդիկ ծանօթանան զիտութեան հետ, այն ժամանակ կը հասկանան իրանց մոլորութիւնը և հաւատ չեն ընծայի այդպիսի չիմար բաներին:

Նարկաւոր է օր առաջ հեռանալ սնապաշտութիւնից: Սահասարակ չար ողիների հաւատալը չիմարութիւն է և կոպիտ նախապաշարմունք: Նա

ծեռնաու է խարեբաներին: Ո՛րքան վիշա ու տան-
ջանք են կրում նրանից բոլորովին անձեղ մարդիկ:

Ամօթ է ասել, որ նոյն իսկ առանձին դրո-
քեր էին հրատարակում այդ մասին, թէ ինչպէս
մարդիկ պայծան են կապում սատանայի հետ և այդ
պայծանագրութիւնը հաստատում է մարդկային
արիւնով, թէ ինչպէս սատանան իր ճանկերով նշան
է դնում զոհի մարմնի վրա և թէ ինչպէս պէտք
է որոնել այդ «սատանայի դրոշմը»:

Կախարդութեան հաւատալը հին ժամանակ-
ներում մարդկանց այն աստիճան մոլորեցրել էր, որ
նոյնիսկ իշխանները, գատաւորները և հողեօրակա-
նութիւնը ենթակա էին նրա ազդեցութեանը և
մեծ մեղք էին համարում կախարդութեան չհա-
ւատալը:

Շատերը իրանց նպատակ էին դնում որոնել
«կախարդներին», «չադուններին» և տեսնել, թէ սա-
տանան ինչպէս է դրանց մարմնի վրա դրոշմել իր
կնիքը: Եւ հազարաւոր մարդիկ զոհ էին դնում
տգիտութեան և մոլորութեան:

Հաւատացնում էին, թէ կախարդների մասին
մատնութիւն անելը հողեշահ մի գործ է: Նոյն
իսկ առանձին վարժաարութիւն էին խոստանում
այդպիսիներին:

Մատնութիւն—ինչ կայ աշխարհում դրանից
աւելի կեղտոտ ու ստոր: Լաւ է մեռնել, ոչնչանալ,
քան թէ գորանով պարապել:

Չորս-հինգ ընկերներ՝ քահանայք ու տղամար-
դիկ, հաւաքւում են զիրք կամ լրագիր կարգալու-

չեն հարբում, անբարոջականութիւն չեն անում, ոչ որի վնաս չեն հասցնում, բայց տեսնում ես մէջ է զալիս մատնութիւնը: Անագնութեան, բթամտութեան ու չարասրտութեան պատճառով բազմութիւ անմեղ մարդիկ վնասւում, կորչում են այն պատճառով, որ ուղում են առաջ զնալ, զարդանալ և հասարակութեան ու պետութեան օգտակար լինել:

Երբեմն էլ մատնիչը ինքը մտնում է այդպիսի խմբակներ, առաջարկում զանազան չիմարութիւններ, և ապա ինքն էլ մատնում այդ մասին ուր որ հարկաւոր է:

Եւ այդպիսի մարդիկ ապրում են աշխարհում..

Միշին սնասպաշտ դարերում մատնութիւնները մի անվերջ շղթայ էին կազմում: — Այս ինչ կինը գովեց, հաւտնեց իմ կովին և կովը հիւանդացաւ... Ես ջրի էի զնում. հանապարհին պատահեցի հարեանուհուս. հէնց որ նա ինձ մօտեցաւ, իսկոյն կողքս ծակել սկսեց... Տեսնում եմ, պառաւր ման է զալիս դաշտում, ամպերին է նայում և ի՛նչ. մի քանի րոպէից չետոյ կարկուտ է թափւում...

Ահա այդպէս երեք կախարդ կին բռնուած են. մէկը կովին է վնասել, միւսը հարեանուհուն ցաւ է պատճառել, իսկ երրորդը կարկուտ առաջացրել:

Մարդ աշխատում է, խնայողութեամբ է ապրում, փող է չեալ զցում և ահա մատնում են. «սատանան նրա լուսամտից փող է ներս ձգում»:

Մի որեւէ կին չաճախ անտառ է զնում և ահա դարձեալ մատնութիւն. «վհուկ է, թունաւոր խոտեր է հաւաքում...»

Օրիորդը առաւօտները ուշ է վեր կենում քնից. սնապաշտ մարդիկ դրանից եղբակացնում են, թէ նա դիշերները սատանաների հետ խնշոյք է անում:

Մի կին շատ վշտացած էր իր ամուսնու մահից յետոյ:

— Ինչո՞ւ դու միշտ այդպէս տխուր ես, հարցնում է լրտեսը.

— Այրիացել եմ, պատասխանում է կինը. կորցրել եմ ամուսնական երջանկու թիւնս, ի՞նչպէս չր գշտանամ:

— Մուտ ես ասում. խիղճդ մաքուր չէ. սատանայի հետ չարաբերութիւն ունես, — ասում է լրտեսը և մատնում. «այս ինչ կինը կախարդ է...»

Գիւղացին մի կնոջից գողանում է պարկը և դորանով կարկատում իր շալվարը: Մի քանի օրից յետոյ նրա ոտները ցաւել են սկսում:

— Ուրեմն դա պարկիցն է, ուրեմն պարկի տէր կինը կախարդ է — ասում է գող գիւղացին:

— Իհարկէ, վրա է բերում ընկերը. երկու շաբաթ սրանից առաջ՝ կարծեմ ամսի 13-ին էր — (դա սատանայի թիւն է) — ես հաց կերայ այդ պառաւի տանը. եկայ տուն և իսկոյն փորս ցաւել սկսեց...

Այդպիսով երկու գիւղացին խօսք մէկ արած մատնում են խեղճ կնոջը, իբրև կախարդի:

Երեխան կաւից զեղեցիկ առարկաներ է շինում. ո՞վ պէտք է այդ փոքրիկին այդպիսի արհեստ սովորեցնէր. իհարկէ սատանան է օգնում, վճռում են սնապաշտ մարդիկ և իսկոյն մատնում:

Եւ այդ բոլոր թշուառականներին՝ զիւղացիներին, պառաւներին ու երեխաներին աչքում էին խարոզկների վրա:

Ահա թէ ինչպիսի դատաւորներ էին, ինչպիսի վճիռներ էին տալիս...

Կախարդների ու վհուկների ժառանգներն էլ չանցաւոր էին համարոււմ հէնց միայն այն պատճառով, որ ծնուել էին չանցաւոր ծնողներից:

Երբեմն էլ լրտեսներն ու մատնիչները զոհ էին դարձնոււմ ամեն մի պատահողի և այնպիսի դատանութիւններ էին կատարոււմ, որ ականերե էր դառնոււմ նրանց անարդարութիւնն ու ստութիւնը:

Այդ դէպքում ժողովուրդը կատաղոււմ էր, հալածոււմ էր զրանց և ծեծոււմ անխնայ կերպով:

Մի լրտես մեռնելուց առաջ խոստովանեց, որ խայրոջկի զոհ է դարձրել 220 բոլորովին անմեղ կանանց միայն այն պատճառով, որպէսզի ստանայ նշանակած վարձատրութիւնը:

Այդպէս ուրեմն լրտեսոււմ ու մատնոււմ էին շահասիրութիւնից, չարատրութիւնից, տգիտութիւնից և նախանձից զրգուած...

Եւ սնապաշտութիւնը քաջալերոււմ էր զրանց: Ո՞րպիսի ցաւալի իրողութիւն...

ԺԵ

— Ահա՛ կախարդ, ահա՛ վհուկ, բացականչոււմ է մատնիչը և մի դատարկ կասկածից զրգուած մարդու ենթարկոււմ են սարսափելի տանջանքների:

Շատ անգամ դատաւորը կամ հարեանները նախ քան մեղադրեալին հարցաքննելը փորձի: Էին ենթարկում, որպէսզի համոզուեն, թէ արդեօք հիշա որ նա չարաբերութիւն ունի սատանայի հետ:

Փորձը կատարուած էր ասեղներով, մեղադրեալին մերկացնում էին ոտից մինչև գլուխ և դահիճը սկսում էր ծակծկել մարմինը, որպէսզի դանի «սատանայի դրոշմը»:

Հաւատացնում էին, թէ մարմնի այն մասը, որտեղ սատանան դրոշմում է իր անտեսանելի կնիքը, բոլորովին անզգայի է դառնում: (Վերևում մենք տեսանք, որ մարմնի մի քանի մասերը երբեմն հիւլանդոտ դրութեան մէջ են ընկնում՝ բթանում, անզգայ են դառնում: Մինչև անգամ արիւն կարող է դուրս չը գալ այդ տեղերը ծակած ժամանակ):

Դահիճը ծակծկում էր զժբազդ մեղադրեալի մարմնի մասերը, մանաւանդ սպի, ցան կամ խաշ եղած տեղերը. ծակում էր և նայում, թէ արդեօք արիւն դուրս կը գա՞:

Եթէ մի որևէ տեղից արիւն չէր գալիս, այդ դէպքում չանցանքը ապացուցուած էր համարուում:

Դահիճը իւրաքանչիւր կախարդի կամ վհուկի դանելիս՝ ստանում էր իր վարձատրութիւնը և այդ պատճառով շատ եռանդով էր զործում:

Ահա թշուառ «վհուկը» դատարանումն է. «խոստովանում ես քո մեղքը, հարցնում է դատաւորը: Թեթև պատիժ կը նշանակենք. քեզ կը խեղդեն, կը զլխատեն և ապա դիակդ կայրեն: Իսկ

եթէ չը խոստովանես, քեզ կենդանի կաշրեն խաչ-
րոչկում»:

Այդպէս էր կատարուած դատավարութիւնը և
աշխարհական ու հոգևորական դատաւորները մեծ
ախորժակով էին դատապարտում, որովհետև դատա-
պարտուածի ունեցուածքը մատնիչների, դահիճների
ու դատաւորների բաժինն էր դառնում: Շատ ան-
գամ էլ դատապարտում էին առանց շահասիրա-
կան ծղուծման, կուրօրէն հաւատալով, թէ սա-
տատան իսկապէս չարաբերութիւն կարող է ունե-
նալ մարդկանց և անասունների հետ:

Ահա դարձեալ նմուշներ այդ սնապաշտ դա-
տավարութիւնից:

— Այրուած վհուկը ասել է, որ քեզ տեսել է
սատանաների խնջոյքում, ասում է դատաւորը:

— Շատ բան կասեն տանջանքների ենթար-
կուելիս. աւելի լաւ է հարցրէք ամուսնուս, երե-
խաներիս ու հարեւաններիս: — Բոլորն էլ զիտեն, որ
ես զիշերները տանից չեմ հեռացել:

— Իսկ երեխայի զիակը հանել ես գերեզմա-
նից քո կախարչական նպատակների համար...

— Հրամայեցէք քանզել գերեզմանը և այն ժա-
մանակ կը տեսնէք, որ զիակն այնտեղ է:

Կանչում են վկանների. նրանք էլ մնդադրական
ոչինչ չեն ասում: Բայց չանկարծ մէկը երկիւղից
դրդուած մի սխալ բառ է արտասանում և հար-
ցը խննուում է:

— Ձր խոստովանեցիր... Տանջել, հրամայում են
դատաւորները:

Ասում են, որ այժմս էլ մի բանի տեղերում
գործադրում է տանջելու սխտեմը, թէև մարդիկ
համողում են, որ տանջանքների ազդեցութեան
տակ արած խոստովանութիւնը կամ վկայութիւնը
արժէք չունի:

Եւ իսկապէս. ի՞նչ չիմարութիւններ, ի՞նչ դա-
տարկ բաներ չես ասի, երբ բեզ սարսափերի կեր-
պով ծեծում են, այրում են, կարատում են...

— Արդեօք չէս տեսել այս ինչ մարդուն, այս
ինչ կնոջը, թելադրում է դատաւորը, նրանց վրա
կասկած կայ...

Մեղադրուածը դիտէ, որ դրական պատաս-
խան տալ, մասնանիշ անել մէկին—կը նշանակէ
նոր փորձանքներ առաջարկել թէ իր և թէ ուրիշ-
ների համար: Բայց երբեմն երկիւղից կամ չիմարու-
թիւնից դրդուած սուտ է խօսում և դրանով նոր
գոհեր պատրաստում:

Նին ժամանակներում սարսափելի վիճակ ունէին
բանտերը: Կախարդների համար ընտրում էին դրան-
ցից ամենասարսափելին—խոր, խոնաւ ու խաւար
փոս, որը երբէք չէ մարբւում, շրջապատուած է
կեղտով ու զարշիլի օդով:

Ահա մի ուրիշ բանա. ներքնաչարկ նկուղ է,
մէջ տեղում սիւն. նրա շուրջը տախտակներ են մե-
խած, իսկ այդ տախտակների վրա ծակեր կան,
որոնց մէջ ամբացրած են բանտարկեալի ձեռքերն ու
ոտները. չէ կարելի ոչ շարժուել և ոչ էլ դուրս
բաշել ձեռք ու ոտ:

Թշուառակաները խելագարուում էին, անդամալուծուում և մեռնուում:

Բանտից շատ քչերն էին ազատուում. այնտեղից ճանապարհը տանուում էր միայն դէպի փորձատանջանք կամ խայրոջկ:

Իսկ ով որ փորձատանջանքի ենթարկուելուց առաջ ընդունուում էր իր վրա բարդած երևակայական ջանցանքները—նրան խստոյն զլխատուում, կախուում էին և այրուում խայրոջկի վրա:

Մինչև պատժի տեղը «վհուկին» տանուում էին քաշ տալով, սալլի չետեից կամ ծիու պոչից կապած, զլուխը կախ զցած: Նրա բերանն էլ կապուում էին, որպէսզի լացն ու ճիչը չը լսուի:

Յետեից զնուում էր հոգևորականութիւնը, զնուում էին զինևորներ. խմբուում էր ժողովուրդը: Խայրոջկների մօտ եկեղեցական երգեցիկ խումբը աղօթքներ էր երգուում:

Ահա այդպէս խայրոջկներին վրա զոհուում-կորչուում էին հազարաւոր անմեղ մարդիկ:

Նրանք մարդկային տղիտուութեան ու սնապաշտութեան զոհներն էին:

Ժ.Զ

Բարերախտաբար կային և այնպիսի մարդիկ, որ հասկանուում էին, թէ ո՞րքան սարսափելի, ո՞րքան վնասակար է այդ կոչը սնապաշտութիւնը:

«Վհուկներ» ու «սատանաներ» հալածողների դէմ հնչեցին հակառակ ծայներ՝ մէկը, երկուսը, ապա տասնեակներ, հարիւրներ ու հազարներ....

Վերջապէս առողջ խելքն ու զխուլութիւնը չաղթանակեցին:

Սկզբում «կախարչութեան» հալածիչների հակառակորդներին դատապարտում էին. «սատանաների» կողմնակից էին անուանում, բանտ էին նստացնում, տանջում էին, բայց այդ ամենը չէր վհատեցնում նշմարութեան ու արդարութեան գինւորներին:

Սչգ տեսակ առաջին գինւորներից էին բժիշկ Վելերը և Շպէ բահանան:¹

Վելերը թէ խօսքով և թէ գրչով կուռում էր բնդհանուր մոլորութեան դէմ: Նա եռանդուն կերպով բացատրում էր, որ «վհուկ» ու «կախարչ» համարուած անհատները մեծ մասամբ թուլակաղմ և հիւանդոտ են, ուստի ունեն հիւանդոտ յատկութիւններ:

— «Երբեմն դրանք իրանք էլ պատրաստ են հաւատալ, թէ կարող են վնաս հասցնել, փչացնել մարդկանց, անասուններին ու ցանքսերին, բայց իրականապէս բոլորովին անմեղ են... Պարոններ, դատարեցրէք անմեղ արիւն թափելը, իզուր տանջանքներ պատճառելը: Ձէ որ այդ բոլոր կանայք, որոնց անխնայ կերպով բանտարկում, տանջում ու

---

¹ Ժամանակ է, որ մեր ժողովուրդը հասկանայ, թէ որքան մեծ դեր կարող է խաղալ կրթուած քահանան: Քահանան պէտք է լինի անպատճառ ընտրովի և թեմական դպրոց կամ ճեմարան աւարտած: Ընտրողական սկզբունք և կրթուած քահանայացուներ, դա պէտք է լինի մեր ժողովրդի նշանաբանը:

այրուձ են, բոլորովին անձեղ են: Նրանց դատապարտուձ են չեղած յանցանքների համար:

«Եթէ նրանք խոստովանուձ յանձնառու են լինուձ, այդ նրանից է, որ աւելի լաւ են համարուձ մի անգամից մեռնել կրակիմէջ, քան թէ անվերջ տանջանքներ կրել:

«Անսիրտ դատաւորներն ուղահիճները կարծես չեն հասկանուձ, որ անձեղ արիւն են թափուձ:

«Եթէ մեղադրուածներից մէկը ոչինչ չի խոստովանուձ և սարսափելի տանջանքների ենթարկուելուց յետոյ մեռնուձ է բանտուձ—դատաւորները այդ մահը բացատրուձ են նրանով, թէ դա սատանայի գործն է: Սատանան չէր ուղուձ, որ «վհուկը» դաղանիքներ յաշտնէ, այդ պատնառով էլ մահացրեց նրան...»

Եւ տգիտութիւնից կուրացած մարդիկ, «վհուկ» հալածողները բողոքուձ էին Վելերի այդ սուրբ խօսքերի դէմ:

Նրանք մահուան պատիժ էին պահանջուձ այն բոլոր մարդկանց համար, որոնք այդպիսի զրքեր են գրուձ, «սատանային ծառայութիւն մատուցանելով»:

—«Այդպիսի զրքերի երևան դալը, ասուձ էին նրանք, ցոյց է տալիս, թէ ո՞րքան ուժեղ է սատանայի ազդեցութիւնը աշխարհիս վրա...»

Այն ժամանակուայտգէտ հոգևորականութիւնը, ասուձ է գիտնական Րեաիները, նզովքի ենթարկեց բժիշկ Վելերի զիրքը և նրան էլ խայրոյկի զոհ կը վարձնէր, եթէ նա փախուստով չաղատուէր:

Պակաս ուշագրաւ չէ Շպէ բահանայի դոր-
ժունէութիւնը:

Այս բահանան դեռ երիտասարդ հասակում նշա-
նակուած էր մահուան դատապարտուած կախարդնե-
րի հողեւորական:

Նա շատերի խոստովանանքն էր լսել, անթիւ
անգամ ներկայ էր եղել քննելու, տանջելու և աչ-
րելու ժամանակ: Եւ այդ բոլորից յետոյ զրուժ էր.
— «Ես համոզուեցի, որ դատապարտուածները ան-
մեղ են. մագերս սպիտակեցին այն սարսափելի իրո-
ղութիւնից, որ իմ բրիստոնեայ եղբայրները աւե-
լի դաժան են, քան կռապաշաները: Քրիստոսի սուրբ
վարդապետութիւնը՝ սիրոյ վարդապետութիւնը չէ
փափկացրել նրանց սրտերը:

«Ցաւային այն է որ եկեղեցու ժամասացու-
թիւնը այնպէս է կատարուում, որ ժողովուրդը ոչինչ
չէ հասկանում. մենք էլ, հողեւորականներն էլ մե-
ղաւոր ենք, որ չենք կրթում, լուսաւորում ժողո-
վրդին, այլ ընդհակառակը ամբացնում ենք նրա սնա-
պաշտութիւնը:

«Եկեղեցին պէտք է կրօնական-բարոյական տեղ
լինի, իսկ այժմ հողեւորականութիւնը հնչեցնում է
միայն բառեր, որոնցից ոչ ոք ոչինչ չի հասկա-
նում...

«Դատաւորների վրա ոչ մի ապացոյց, ոչ մի
արտասուք կամ աղերսանք չի աղւղում, շարունա-
կում է հաշր Շպէն. կախարղութեան համար մե-
ղաղբուածը անպատճառ մեղաւոր պէտք է զուրս
գայ:

«Եթէ մեղադրուածք ընկնում և լուծւում է—
դա պարզ ապացոյց է, որ նա յանցաւոր է: Եթէ յան-
ցանքը խոստովանում է, նրան կախաղան են բար-
ժրացնում և մարմինը աչրում են խաչրոյկի վրա:
Եթէ չի խոստովանում—այդ ժամանակ էլ սարսա-
փելի տանջանքների է ենթարկւում և կենդանի աչր-
ւում: Սչսպէս թէ այնպէս, նա պէտք է մեռնի:

«Եթէ տանջանքների ժամանակ նա հալացքը
այս ու այն կողմ է ուղղում—կը նշանակէ սատա-
նային է որոնում. եթէ ուղիղ մի կէտի վրա է նաչ-
ում—կը նշանակէ արդէն տեսնում է սատանային:

«Եթէ նա դիմանում է տանջանքների—կը նշա-
նակէ սատանան պաշտպանում է նրան: Եթէ չի դի-
մանում տանջանքների, մեռնում է—կը նշանակէ սա-
տանան է մեռցնում նրան, սր դադանիքներ չը յայտնէ:

«Ձեզ եմ դիմում, դատաւորներ, և հարցնում՝
ինչո՞ւ էք աշխատում ամեն տեղ վհուկներ ու կա-
խարդներ որոնել. ուղո՞ւմ էք ասեմ թէ որտեղ կա-
րող էք դանել:

«Ձերբակալեցէք առաջին պատահող մարդուն
և տանջանքների ենթարկեցէք. այդ տանջանքների
աղղեցուլթեան տակ նա ստիպուած կրլինի խոստո-
վանել, որ կախարդ է, թէ և չի էլ հասկանում, թէ
ի՞նչ է կախարդութիւնը:

«Իսկ եթէ նա չամառութիւն ցոյց տայ—դա
պարզ նշան է, որ նա կախարդ է... Տանջեցէք նրան
աւելի խիստ կերպով... Նորից, նորից տանջեցէք և
նա վերջապէս ստիպուած կը լինի խոստովանել և
մատնել ու մ որ ուղէք, ինչ որ հրամայէք:

«Վերջրէք ձի որեւէ բարձրաստիճան հողեորականի. վերջրէք հէնց հռոմի արքեպիսկոպոսին, որի օրհնութեամբ կատարուած են տանջանքները և փորձի համար տանջեցէք նրան... հաւատացնում եմ ձեզ.— նա էլ կը խոստովանի, թէ կախարչ է, նա էլ կասէ ինչ որ ուղենաք»:

Երկար ժամանակ այդպէս խօսում ու զրում էին նա և ուրիշ մարդիկ, ծինչև իր իշխանաւորները օրէնքներ հրատարակեցին, հերքելով կախարչների գոյութիւնը և արդիւելով կախարչութեան մասին գատաւարութիւնը:

Քիչ ժամանակ անցնելուց չեսոչ կարգադրութիւն եղաւ, որ եթէ ձի որեւէ անհատ ինքը չաչտնէ, թէ չարաբերութիւն ունէ սատանայի հետ, հարկաւոր է նրան հիւանդ համարել և հիւանդանոց ուղարկել բժշկելու համար:

Ժողովրդի համար էլ կամաց-կամաց բացուեցին դպրոցներ, տարածուեց ու նոյն իսկ պարտաւիր դարձաւ զրադիտութիւնը և մարդիկ քաղաքակրթութեան ազգեցութեան տակ համոզուեցին, թէ ռրբան ծոլորուած էին, թէ ռրբան փրկարար է զխաութեան լոյսը:

ՎԵՐՁԻՆ ԽՕՍԳ.

Գիտութիւն և քաղաքակրթութիւն — ահա սրբազան խօսքեր:

Վաչրենիներ ռրպիսի ողորմելի բազմութիւն կը լինէր մարդկութիւնը, ռրբան թշուառ բնակավայր

կը դառնար երկիրը, եթէ նրա վրա չը փայլէր զիտութեան արեղակը:

Բաւական է չեա նայել դէպի անցեալը, տեսնել թէ որքան մոլորութիւններ, հրէշաւոր սխալներ ու չիմարութիւններ են վերացել զիտութեան շնորհիւ, որպէսզի ակնածութեամբ խոնարհուենք այդ փրկարար զօրութեան առաջ:

Ո՞վ գիտէ, գուցէ մարդ արարածը, որը այդքան դանդաղ ու չամառ կերպով է ազատուել իր մոլորութիւններից, սխալներից ու խաւար ծղաղուններից—գուցէ այժմ էլ, մեր լուսաւոր դարում էլ շատ սխալներ ու մոլորութիւններ է կատարում, որոնց ուղղողն ու բացայայտողն ապագայ սերունդները պէտք է լինեն:

Գուցէ այս բոլոր հաւատալիքներն ու համոզմունքները, որոնք մեր ներկայ կեանքի հիմքն են կազմում, որոնց վրա հաստատուած են մեր հասարակական ու քաղաքական կարգերը, աւելի արժէք չունեն, քան «սատանաների» ու «կախարդութեան» ժամանակաշրջանի մոլորութիւնները:

Գուցէ...

Թող մարդկութիւնը շարունակ խաբուի ու մոլորուի, թող իւրաքանչիւր ժամանակաշրջան ունենայ իր սխալներն ու մոլորութիւնները...

Բայց անփոփոխ կրմնայ այն զիտակցութիւնը, թէ զիտութիւնը առաջ է տանում մարդկանց ուղիղ ճանապարհով, թէ զիտութեան իւրաքանչիւր քայլը ոչնչացնում է մոլորութեան «մի հրէշ» և «մաքրում է» մարդուն:

Ուրեմն ժողովրդի բոլոր խաւերի համար անհրաժեշտ են զիտութեան զինւորներ:

Առաջժմ զիւղերում պէտք է գործեն քահանաները, ուսուցիչները և բժիշկները: Բոլորն էլ զիտութեան լուսոյ զինուած:

Իրանց, կամ դրանց նման կրթուած մարդկանց խորհոյին պէտք է զիմել կեանքի ծանր բուպէներում, մի որևէ փորձանքի կամ դժուարութեան ժամանակ, որովհետև դրանք շատ բան են կարգացել, շատ բան սովորել...

Միայն դրանք կարող են իսկապէս փրկարար ու առողջարար խորհուրդներ տալ առանց խաբելու կամ վախեցնելու:

Իսկ հմայքի ու կախարհութեան բոլոր միջոցները, որ գործադրում են «հէքիմներն» ու «Փալչիները»՝ ջրով, եղունգներով, մաղերով կամ մի այլ բանով, «թլիսմ» անելը, «նզովքի կամ չարի դէմ» զիր անելը, «թլիսմներով» հիւանդութիւն բժշկելը — այդ բոլորը խաբեբայութիւն է: Իրանց հաւատալ կարող են միայն տգէտ մարդիկ:

Իսկ հասկացող մարդիկ, կրթուած, ուսում առած մարդիկ երբէք չեն հաւատում այդպիսի չիմար բաների, աշխատում են եկեղեցական քարոզներով, դպրոցական դասերով, խորհուրդներով, զրքերով, թերթերով ու ամսագիրներով ազգել ժողովրդի վրա և հասկացնել, որ անխելքութիւն է կախարհութիւնից, կեւերից ու սատանաներից վախենալը:

Եւ եթէ զիւղերում ու քաղաքներում դարգանայ զիտութիւնը, դպրոցներ ու թատրոններ բաց-

ւին, դոնէ շարժական գրադարաններ հիմնուեն և կարգացած ու կրթուած մարդիկ յառաջ դան, այն ժամանակ տգիտութեան և խաւարի ոչժը կոչնչանայ զիտութեան լոյսի առաջ:

Յոյս չպէտք է դնել կառավարութեան վրա, նա շատ գործեր ունի անելու. նրան օգնողներ են հարկաւոր: Ուրեմն մենք ինքներս պէտք է աշխատենք մեր ցաւերին դարման գտնել:

Մարդը ամեն ինչ կարող է անել: Նրա հողու խորքում և արտաքին աշխարհում թաղնուած են անսահման ուժ, մտքերի ու գաղափարների անվերջ շղթայ, որ բացուել ու զարգանալ կարող են որոշ պայմանների ազդեցութեամբ:

Հարկաւոր է ստեղծել այդ պայմանները և միշտ առաջադիմել դէպի լաւն ու գեղեցիկը, դէպի բարութիւն ու կատարելագործութիւն:

Զէ՞ որ մարդը ապրում է լաւ, բարի ու փայլուն գործերի համար և ոչ թէ խաւարի ու շարութեան համար:

Ոչ որ ոչ մի քայլ առաջ չէր դնայ, ոչ մի բանի ձեռք չէր մեկնի, եթէ հաւատացած չը լինէր, թէ կարող է նպատակի հասնել, թէ այն առարկան, որին ձեռք է մեկնում, աւելի լաւ է, քան թէ ձեռքի տակ ունեցածը:

Աշխատենք ուրեմն անդադար. ձգտենք միշտ դէպի առաջ, չոյս դնելով սեփական ուժերի վրա: Զը մոռանանք, որ «ժողովրդի ձայնը Աստուծոյ ձայնն է», որ ժողովրդի ոչժը սարեր կարող է տապալել:

Ուրեմն առաջ, միշտ դէպի առաջ:

Մէկը բոլորի համար, բոլորը մէկի համար—
ահա այդ պէտք է լինի մեր կեանքի ու զօրծունէութեան նշանաբանը:

Աշխատեցէք ձեզ համար և թող ուրիշները
դան ձեր չեաւից. մի հրամայէք, այլ օրինակով ու
զօրծով սովորեցրէք:

Մեր ժամանակակից հասարակական մտքի երկու
զօրեղ հոսանքները՝ անհատականութիւնը և
համերաշխութիւնը, երբ և իցէ պէտք է միանան և
հզօր հոսանք կազմեն:

Այդպիսի միաւորութիւնը պէտք է լինի թէ
ներկայ և թէ ապագայ սերունդների նպատակը:

Ընտանեկան և զպրօցական կանոնաւոր կրթ-
թուութիւնը պէտք է մարդկանց մէջ զարգացնէ մի
կողմից անհատական ազատութիւնը, իսկ միւս կող-
մից համերաշխութեան ու անձնապահութեան ար-
ժանիքները: Եւ այն ժամանակ այդ երկուսի ներ-
դաշնակութիւնը զիտութեան լոյսի հետ միացած
առաջ կրտանի մարդուն զիտութեան նանապարհով:

Զինուենք ուրեմն զիտութեան զէնքով, թօ-
թափենք տղիտութեան ու խաւարի քօղը և զի-
մենք զէպի առաջ, միշտ բարձր պահելով մեր նշա-
բարանը.

«ԹՈՂ ԿՈՐՉԻ ԽԱԻԱՐԸ,

«ԿԵՅՅԷ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԱՐԵԳԱԿԸ:»

25

